

AVRUPA BİRLİĞİ UYUM SÜRECİNDE SON GELİŞMELER İŞİĞİNDA AB'DE TÜRK İŞGÜCÜNÜN SERBEST DOLAŞIMI; AT-TÜRKİYE ORTAKLIK MEVZUATI İLE İŞGÜCÜNE SAĞLANAN SERBEST DOLAŞIM HAKLARI

Yrd. Doç. Dr. Gürol ÖZCÜRE*

Özet

Türk işgücünün AB'de serbest dolaşımı 40 yıldan beri farklı açılardan hem Türkiye'de hem de AB'de önemli bir tartışma konusudur. 1963 Ankara Antlaşması, 1970 Katma Protokolü ve 1976 ve 1980 yılında alınan 3 adet Ortaklık Konseyi Kararı karşılıklı olarak tarafların işçilerine serbest dolaşım ve sosyal güvenlik hakkı tanıyacak düzenlemelerin 1 Aralık 1986 tarihine kadar tamamlanmasını sağlayacak şekilde başarıyla sonuçlanmamıştır.

1 Ocak 1996 tarihindeki Gümrük Birliği ve Aralık 1999'daki Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin tam üye adaylığının kabulü önemli gelişmelere neden olmuştur. Katılım Ortaklığı Belgesi'nin 8 Mart 2001 tarihinde Avrupa Birliği Konseyi'nde kabulü ve Türkiye'nin tüzük, yönerge ve kararlardan oluşan AB Müktesebatı'na uyumu için Ulusal Program'ın 19 Mart 2001 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından kabulü süreci yeni açılardan tekrar tanımlanmıştır.

Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi, kendi gelişmeleri doğrultusunda parça parça AB Müktesebatına uyumu sağlayacak kısa ve orta vadeli öncelikler içermektedir. Türkiye Ulusal Programı'na göre işçilerin serbest dolaşımı alanındaki Anayasal ve yasal mevzuata uyumu sağlayacak düzenlemeler üç yıl sürecek orta vadede tamamlanacaktır.

AB ülkelerinde yaşayan ve çalışan 3,8 milyonu aşkın Türk işçisi ve aile üyesi ile ilgili 1987 yılından 2001 yılı sonuna kadar alınan 21 adet Avrupa Topulukları Adalet Divanı kararları da Türk işçileri ve aile üyelerinin sınırlı haklarını ve ara statülerini açıkladığından makalemize eklenilmiştir. Konu Türkiye'nin Tam üyeliği sonrasına ertelenmiş ve 5 veya 7 yıl sürebilecek bir erteleme dönemine tabi tutulabilecektir. Bu makalenin amacı bu süreci ve AB ülkelerinde yaşayan ve çalışan Türk işçilerinin haklarını açıklamaktır.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü.

Abstract

Free movement of Turkish workforce within the European Union (EU) has been a matter of discussion for more than 40 years from different points of view both in Turkey and in the European Union (EU). Ankara Agreement in 1963, Additional Protocol in 1970 and three EC-Turkey Association Council Decisions related to free movement of workers and their social security rights which is accepted in 1976 and in 1980 with the goal of complete the process until the end of the 1st of December, 1986 were not successful.

The Customs Union on 1 January 1996 and acceptance of Turkey's candidacy for full membership at the Helsinki Summit on December 1999, Turkish Accession Partnership adopted by the European Union Council on 8 March 2001 and Turkey's National Programme adopted by the Council of Ministers on 19 March 2001 described the process again with new perspectives.

Turkish Accession Partnership contains short-term and medium-term priorities which Turkey should fulfill in its development to adopt piece by piece the EU Acquis for adopting EU Acquis which are consist of regulations, directives and decisions. According to Turkey's National Programme the constitutional and legislative provisions related to free movement of workers fulfilled within medium-term.

The European Court of Justice's decisions explains Turkish workers and their family members rights and quasi-status. For that reason, The Court ruled 21 since 1987 to 2001 related to Turkish workers and their family members more than 3,8 million which is living and working in the EU countries are also appended to this article. The issue is postponed after the period of full membership of Turkey which will take time 5 or 7 years after the full membership of Turkey to the EU. The aim of this article is to explain this process and the rights of Turkish workers and their families living and working in the EU countries.

Giriş

İşgücünün serbest dolaşımı Avrupa Birliği (AB) gündemi içinde her zaman önemli ve öncelikli bir yer oluşturmuştur. AB ülkeleri içinde işgücünün serbest dolaşımı sağlanalı ise 35 yıllık bir süre geçmiştir.

Serbest dolaşımdan beklenen en önemli fayda ise, AB düzeyinde üretim maliyetlerinin eşitlenerek serbest rekabet koşullarının sağlanmasıdır. Topluluğun ana amaçlarından ve ilk düzenlemelerinden biri olan işgücünün serbest dolaşımı hakkı, Ortak Pazarın oluşturulmasında malların ve hizmetlerin ürün piyasalarında serbest dolaşımını sağlamak üzere üretim faktörleri olan emek ve sermayenin de serbest dolaşımı hakkı ile birlikte öngörülmüştür.

Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat) 1997 verilerine göre ise 370 milyonluk AB nüfusu içinde yaklaşık % 2'lik kısmı oluşturan 5,5 milyonu aşkın AB vatandaşı serbest dolaşım hakkını kullanmaktadır. Ayrıca, % 5,5 oranındaki 12,5 milyonluk üçüncü ülke vatandaşı da eklendiğinde AB ülkelerinde toplam 18 milyon göçmenin bulunduğu görülmektedir (Report of the Veil Panel; 1997; p. 4.).

AB İstatistik Kurumu Eurostat verilerine göre AB üyesi 15 ülkenin toplam nüfusu 1 Ocak 2002 tarihi itibarıyla ise 379,6 milyona ulaşmıştır. AB ülkelerinde bulunan göçmenlerin sayısının ise 26 milyonu bulunduğu açıklanmaktadır. AB'de 14 milyon olan yaklaşık işsiz sayısının azaltılması ve gereksinim duyulan yeni ekonomi olarak adlandırılan bilişim sektöründeki 1 milyon 600 bin kalifiye uzmanın serbest dolaşım yoluyla Birlik içinden sağlanması için de serbest dolaşımın artırılmasına çalışılmaktadır.

Almanya, 1961 yılında başlatıp 1973 yılında durdurduğu işgücü göçünü 2000 yılı Ağustos ayında yaptığı bir düzenlemeyle kaldırarak, Greencard adı verilen uygulamayla, Hindistan, Pakistan ve Orta Avrupa ülkelerinden 5 yıllığına her yıl için IT (bilişim) sektöründe istihdam edilecek 20 bin uzman getirme kararı almıştır (Şen; 2001; s. 1.).

Yeni üye olacak 12 aday ülkeden ve adaylıktan müzakerelere başlamak için Kopenhag siyasi ölçütlerini yerine getirme sürecinde bulunan Türkiye'den de ileride bu uzmanların sağlanması mümkün olacaktır. Öteyandan bu ihtiyacın Birlik dışından giderilmesi için yeni bir göç yasası hazırlıkları sürdürülmektedir.

AB Schengen düzenlemelerini, Avrupa Toplulukları Antlaşması (ATA) içine alan düzenlemeleri, Amsterdam Antlaşması (AmsA) ile kabul etmiştir. Böylece, içeride sınırların kaldırıldığı bir Birlik oluşturulurken, dışarıya yani üçüncü ülkelere karşı bir "Avrupa Kalesi" oluşturulmaktadır. Konu, küreselleşme boyutuyla da AB gündemi içinde olduğu gibi NAFTA ve ASEAN gibi bölgesel bloklar içinde de tartışılmakta ve büyük önem taşımaktadır.

AB işgücünün serbest dolaşımını kendi içinde teşvik ederken, işsizlikle mücadele de gündemin en önlerinde yer almaktadır. AB'de nüfus artışı 2001 yılında % 04 gibi çok düşük seviyelerde gerçekleşmiş ve ancak dışarıdan göç yoluyla nüfus artışı sağlanabilmiştir. Nüfus yaşlanması, teknolojik değişim ve işletmelerin yeniden yapılanması AB ülkelerinde vasıflı işgücü ihtiyacını artırmaktadır. Bu haliyle sosyal güvenlik sistemlerinin sürdürülebilirliği de

mümkün görülmemektedir. Çünkü çalışan başına olan bağımlı sayısı artmaktadır (Dünya Gazetesi; 8.8.2002; s. 10.).

AB İşgücü Piyasası'nın bütünleşmesinin önünde çeşitli engeller bulunduğu görülmektedir. Üye devletlerin ulusal işgücü piyasası düzenlemeleri farklılıklar göstermektedir. Diplomaların ve öğrenim belgelerinin karşılıklı tanınması alanında karşılaşılan sorunlar, konut edinme, sağlık sigortası ile primlerin kayba uğramadan gidilen ülkeye devrinde ve farklı vergi oranı uygulamaları serbest dolaşımı engellemektedir. AB düzeyinde yaşanan kültürel farklılıkların da eklenmesiyle serbest dolaşım, ABD ile karşılaştırıldığında daha düşük oranda gerçekleşmektedir.

AB üyesi ülkelerde yaşanan yoğun işsizlik baskısına rağmen, AB'nin önümüzdeki yıllarda yine AB dışından kaynaklanan bir göçmen bölgesi olmaya devam edeceği anlaşılmaktadır. Nüfus azalışı ve nüfus yaşlanması ile çalışma yaşamında ortaya çıkan yeni eğilimler bu öngörüğü kuvvetlendirmektedir. 379,6 milyon olarak açıklanan 2001 yılı 15 üyeli AB nüfusunun gösterdiği küçük çaplı artışın % 70 oranında göç nedeniyle olduğu Eurostat tarafından açıklanmıştır.

Aday ülkelerde de benzer nüfus hareketi gelişimi gözlenmektedir. AB'ye aday 13 ülkenin 9'unda nüfus azalması gözlenmektedir. Bunun Kıbrıs, Malta ve Slovenya'da gerçekleşen binde 2 ile binde 8'lik oranlar dışında tek istisnası, Türkiye'de sağlanan % 1,7 oranındaki nüfus artış oranıdır. Sonuçta umutlar yeniden işgücü göçüne bağlanmakta, bu da Türkiye'nin AB bütünleşmesinin önündeki engellerin bir kısmının ortadan kalkmasına yol açmaktadır (Dünya Gazetesi; 08.08.2002; s. 10.).

AB üyesi ülkelerde yaşayan ve çalışan üçüncü ülke vatandaşlarının serbest dolaşım hakları bulunmamaktadır. Türk işçilerinin ise Türkiye AT Ortaklık Hukuku'ndan kaynaklanan, AB vatandaşları ile üçüncü ülke vatandaşları arasında bir özel statüleri bulunmaktadır. Ancak, sahip oldukları haklar buldukları ülke içinde çalışma, ikamet ve sosyal güvenlik hakları ile ilgili olduklarından tam bir serbest dolaşım hakkı sağlamamaktadır.

Türk işçilerin AB ülkelerine göçleri AB ile ilişkilerin başlamasından önce başlamıştır. 1961'de ilk olarak F.Almanya ile imzalanan ve daha sonra sayıları artan İkili İşgücü Sevk Anlaşmalarıyla yurtdışına işgücü gönderilmiştir. Akabinde imzalanan Sosyal Güvenlik Sözleşmeleriyle de bu işçilerin sosyal güvenlik hakları düzenlenmiştir.

40 Yıllık AB ile ilişkiler sürecinde, Türkiye Araştırmalar Merkezi (TAM) tarafından 2002 yılı sonunda yapılan, “Avrupa’daki Türklere Ait Ekonomik Veriler” adlı araştırmaya göre, 3 milyon 767 bin Türk işçisi ve aile üyesinin AB ülkelerinde yaşadığı saptanmıştır. Türklerin AB’de ki bu varlığı ile AB bütünleşme sürecinde önemli bir unsur olduğu görülmektedir.

Araştırmaya göre, AB ülkelerinde çalışan Türk işçilerin sayısı ise 1 milyon 240 bin olarak hesaplanmıştır. Bu nüfusun içinde 1,3 milyon Türk vatandaşı, buldukları ülkenin de vatandaşlığına geçerek AB vatandaşı olmuştur. Böylece, Türklerin AB’ye yıllık 69 milyar Euro’luk bir katkıda buldukları hesaplanmıştır. AB ülkelerindeki tüm yabancıların sayısının ise aynı araştırma sonuçlarına göre 26 milyonu bulduğu açıklanmıştır (<http://www.ntvmsnbc.com/>; 29.12.2002.).

Böylece, 1963 yılındaki Ankara Antlaşması’nın (AA) imzalanmasından önce başlayan Türk işçilerinin Avrupa ülkelerine göçlerinden sonra uzun yıllar geçmiştir. Ancak, AB üyesi olmayan Avrupa Ekonomik Alanına katılan Norveç gibi ülkelere bile AB içinde serbest dolaşım hakkı tanınırken, Türkiye gibi hakkın 1 Aralık 1986 tarihinde Gümrük Birliği ile birlikte sağlanması Antlaşmalar ile öngörülmesine rağmen, günümüze kadar bu mümkün olmamıştır.

Türk işçilere ve aile üyelerine yalnızca, sınırlı bir ikamet ve çalışma hakkı tanıyan 1976 ve 1980’de alınan üç adet Ortaklık Konseyi Kararı (OKK) sonrası süreç kesintiye uğramıştır. Bu durum karşısında da işçilerimiz ve aile üyelerinin buldukları ülkenin vatandaşlığına geçerek, AB vatandaşı olmak yoluna gittikleri görülmektedir.

Geçmişte Serbest Dolaşım konusu ilişkilerin merkezinde ve köşe taşlarının birini oluştururmuştur. 1999 yılı Helsinki sonrası belirlenen adaylık ve Katılım Ortaklığı sürecinde KOB ve UP’da konu orta vadede uyum sağlanacak alanlar arasında yer almaktadır. Son olarak açıklanan Türkiye İlerleme Raporu’nda bu hususta son yıllarda bir gelişme olmadığı ve herhangi bir ilerleme sağlanmadığı saptaması yapılmıştır (Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Katılım Sürecine İlişkin 2002 Yılı İlerleme Raporu; 2002; s. 58.).

Tam üyelik sonrası öngörülen işgücünün serbest dolaşım hakkının ilişkilerin önünde, Türkiye’deki olumsuz işgücü piyasası koşulları bulunduğu, dolayısıyla bunun da AB ülkelerine doğru büyük kitlelerin göç edeceği endişesine yol açtığı ve ilişkilerin gelişiminin önünde bir engel oluşturduğu ileri

sürülmektedir. Türkiye'nin ilk aşamada en fazla Türk işçisi ve aile üyesinin bulunduğu Almanya'yu bu konuda ikna etmesi gerektiği belirtilmektedir.

Bu makalede, AB ülkelerindeki Türk işçilerinin haklarına ve uygulamada karşılaştıkları sorunlarla başa çıkabilmek amacıyla ATAD önünde yaptıkları hak arama mücadelesine ve hakların kazanılmasını sağlayan ATAD kararlarına da kısaca değindik.

1. Kavram ve Hukuksal Çerçeve

Serbest dolaşım, AB vatandaşlarının AB üyesi Devletlerin topraklarında bir işte çalışma amacıyla seyahat ve dolaşma, fiilen sunulan açık işlere başvurma, çalışma, ücret ve işin diğer koşulları açısından uyruklu dolayısıyla bir ayrımcılığa maruz kalınmasının yasaklanması, iş bulma hizmetlerinden yararlanma, ikamet, çalışma sonrası ve emeklilik halinde ikamet etmeye devam, sosyal güvenlik hakkının güvenceye alınması ve diploma ile diğer eğitim belgelerinin karşılıklı olarak tanınması haklarını içermektedir. Serbest dolaşım hakkı, kamu sağlığı, güvenliği ve düzeni ile ilgili alanlarda sınırlandırılarak, kamu sektörü istisnasıyla uygulanmaktadır.

Topluluk Kurucu Antlaşması (ATA), (Amsterdam Antlaşması ile madde numaraları değiştirilmiş haliyle) ATA. m. 39, m. 40, m. 41 (eski m. 48, m. 49, m. 50) serbest dolaşım hakkını ve ATA m. 42 (eski m. 51) ile serbest dolaşımdan yararlananların sosyal güvenlik hakkını düzenlemiştir.

15 Ekim 1968 tarihli "İşçilerin Serbest Dolaşımı Hakkında 1612/68 sayılı Tüzük" ve "İşçilerin ve Ailelerinin Seyahat ve İkamet Özgürlüğü İle ilgili Kısıtlamaların Kaldırılması Hakkında 68/360 nolu Yönerge" ile serbest dolaşım hakkının üye devletlerde kullanımı sağlanmıştır. 1970 Yılında "Bir Üye Devlette İşçilerin Aktif Çalışma Yaşamından Sonra, İşin Bitiminde İkamete Devam Hakkı Konusunda 1251/70 sayılı Tüzük" ve 1971 yılında "Topluluk İçinde Yer Değiştiren İşçiler ve Ailelerine Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Uygulanması Hakkında 1408/71 sayılı Tüzük" ile "Bu Tüzüğün Uygulanmasına İlişkin 574/72 sayılı Tüzük" serbest dolaşımdan yararlanan işçilerin sosyal güvenlik haklarını güvence altına almıştır.

Bu Tüzük ve Yönergeler daha sonra izleyen süreçte defalarca değişikliklere uğramıştır. Serbest dolaşımın istisnaları ise "Yabancıların İkamet ve Seyahatlerine İlişkin Kamu Düzeni, Güvenliği ve Sağlığı Hakkında Konulan

Tedbirlerin Koordine Edilmesine İlişkin 64/221 sayılı Yönerge” ile düzenlenmiştir.

Daha sonra bu haklar, 1990 yılında çıkartılan yeni Yönergeler ile başta, “Kişilerin Serbest Dolaşımı Konusunda 90/364 sayılı Yönerge” olmak üzere, “Mesleki Çalışmasına Son Veren İşçilerle Serbest Çalışan Kişilerin İkamet Hakkını düzenleyen 90/365 sayılı Yönerge”, “En az 3 Yıllık Meslek Öğrenimi ile Tamamlanan Mesleklere Ait Yüksek Okul Diplomalarının Tanınması Hakkında 89/48 sayılı Yönerge”, Mesleki Yeterlilik Belgelerinin Karşılıklı Tanınmasına İlişkin İkinci Bir Genel Sistem Getiren 92/51 sayılı Yönerge” ve 1993 yılındaki “Öğrencilerin İkamet Hakkını Düzenleyen 93/96 sayılı Yönerge” ile haklar öğrenci ve emeklilere de tanınmıştır. Böylece hakkın kapsamı genişletilerek tüm AB vatandaşı kişilere yaygınlaştırılmıştır. Uygulamada yaşanan sorunlar ile ilgili Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD) tarafından geliştirilen zengin bir AB İçtihat Hukuku bulunmaktadır (Tekinalp; 2000; ss.330-332.).

2. Kapsam

Genel olarak, serbest dolaşım kapsamına, en başta ekonomik amaçlarla, yani çalışma ve bir iş edimini yerine getirmek suretiyle ücret veya benzeri bir gelir elde etme amacıyla, bir işverene bağlı olsun veya olmasın bağımsız çalışma amacıyla da olabilir, bir işçinin ailesiyle birlikte diğer bir üye Devlete geçmesi girer. Ekonomik bir amaç taşımayan AB vatandaşlığı kapsamında kişilerin serbest dolaşımı ve oturma hakları da kapsama dahildir (Tekinalp; 2000; s. 331.).

ATAD’ın çeşitli kararlarında sosyal güvenlik sistemi kapsamında, ücretli ya da ücretsiz çalışan tüm kişilerin serbest dolaşım haklarından yararlanabileceği belirtilmektedir. Bu kapsamda stajyer öğretmenler, avukatlar, futbolcular ve diğer sporcular, sanatçılar, uluslararası organizasyonlarda görev yapanlar ve part-time çalışanlar dahil, bir çok AB vatandaşı için serbest dolaşım hakkı tanıyan kararlar verilmiştir (Berksü; 1999; s. 15.).

AB Sosyal Politikası ve İş Hukukunda, ilk yıllar boyunca serbest dolaşım ana konuyu oluşturmuştur. İşgücünün sosyal güvenliğinin koordinasyonu da bu kapsamda Topluluğa düzenleme yapma yetkisi tanınan alanlardandır. Avrupa Birliği Antlaşması’nın (ABA) Maastricht’te 1991 yılında kabulü ile oluşturulan AB vatandaşlığı ve 1998 yılındaki Amsterdam Antlaşması (AmsA) ile kişilerin

serbest dolaşımının bu kapsamda hayata geçirilmesi, İltica ve Göç konularında AB organlarının yetkilendirilmesi söz konusu olmuştur. Ancak bunun için 5 yıllık bir geçiş süreci öngörülmüştür. Bu süre sonunda hazırlanan politikaların üye devletlerce benimsenmesi gerekmektedir.

3. Türk İşçilerin Özel Durumu ve Statüsü

AB ülkelerindeki Türk işçiler “Ortaklık Hukuku” kapsamında tanınan haklardan yararlanmaktadırlar. Ortaklık Hukuku'nun kaynakları, Ankara Antlaşması, Katma Protokol ve Ortaklık Konseyi Kararlarından oluşmaktadır. Yine bu kapsamda AB Katılım Ortaklığı Belgesi ve Türkiye Ulusal Programı da son belgeler olarak yeni gelişmelere ışık tutmaları açısından önem taşımaktadır. Ayrıca, Ortaklık Hukuku kapsamında AB ülkelerinde çalışan ve yaşayan Türk işçileri ile bunların aile üyelerinin haklarının ortaya çıkmasını sağlayan bugüne kadar kesinleşmiş 21 adet ATAD kararı bulunmaktadır. Dolayısıyla, göçmen Türk işçiler ve aile üyeleri ATAD Kararları ile açıklığa kavuşan serbest dolaşım hakları temelinde bir AB Hukuku statüsünden yararlanmaktadırlar (Özcüre; 2002; s. 220.).

Bu statü onlara AB vatandaşları ile eşit serbest dolaşım hakları yerine ancak, buldukları ülkelerde belirli koşullar altında çalışma ve ikamet hakları tanıyan bir ara statü sağlamaktadır (Gümrükçü; 2002; s.184.).

12 Eylül 1963 tarihinde imzalanan ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe giren, Ankara Antlaşması (AA) “Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Türkiye Arasında Bir Ortaklık Yaratan Antlaşma” ile ülkemiz, bugün tam üye adayı olarak sürdürdüğü ilişkilerin yasal temellerine kavuşmuştur.

19 Kasım 1970 tarihinde Ortaklık Konseyi'nde kabul edilen KP, 23 Kasım 1970 tarihinde, AA'nın ayrılmaz bir parçası olarak, geçiş dönemini düzenlemek üzere Brüksel'de imzalanmış ve 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Türkiye ile o zamanki adı AET şimdilerde üç sütunlu AB içinde en önemli sütunu oluşturan AT arasında, imzalanan AA ve KP ile aralarındaki dış ticaret engellerini kaldırarak bir gümrük birliği oluşturma kararını veren taraflar, bu sayede malların ve hizmetlerin serbest dolaşımını sağladıkları gibi malların ve hizmetlerin üretimini sağlayan üretim faktörleri olan işgücü ve sermayenin de serbest dolaşımını aşamalı olarak gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir.

AA m. 12 ile Türkiye ile Topluluk ülkeleri arasında işçilerin serbest dolaşımını kademeli olarak gerçekleştirmek üzere, akit tarafların, Roma Antlaşması hükümlerini rehber edinerek (esinlenerek) benzer bir yol izleyecekleri kararlaştırılmıştır. Bu Antlaşmanın 5 ile 10 yıl sürmesi planlanan Hazırlık Döneminden sonra Geçiş Döneminin ilkelerini düzenleyen KP hükümleri doğrultusunda, işgücünün serbest dolaşımı için, 12 ile 22 yıl sürecek 1976 ile 1986 yılları arasında geçecek bir geçiş dönemi öngörülmüştür (Hermans; 2001; s. 71.).

AA'nın imzalandığı dönemde, işçilerin serbest dolaşımının öngörülmüş olması hiç te şaşırtıcı değildir. Türkiye'ye Gümrük Birliği (GB) ile malların serbest dolaşım hakkının yanında işçilerin serbest dolaşımı ile yerleşme ve hizmet sunma özgürlüğü alanlarında da çok geniş hakların bir program dahilinde tanınmasının temelinde yatan gerçek, 1960'lı yılların başlarında Topluluk ülkelerinde ekonomik kalkınmanın hızlanmış olması, II.Dünya Savaşı dolayısıyla kaybedilen ve daha sonraki dönemde gelişen sanayinin gerektirdiği işgücünün mutlaka sağlanması gereğidir (İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV); 1991; s. 61.).

AA ve KP'nin hazırlandıkları dönemden önce, emek piyasasında işgücü fazlası bulunan Türkiye ile emek piyasalarında işgücü açığı bulunan, AT üyesi ülkeler arasında İkili İşgücü Sevk Anlaşmaları imzalanarak, AT-Türkiye ilişkileri kapsamındaki serbest dolaşım düzenlemeleri dışında, Türk işçileri çoğunlukla F.Almanya başta olmak üzere AT ülkelerinde çalışmaya başlamışlardır. Bu nedenle Türk işçilerinin hukuki durumları ikili anlaşmalarla belirlenmiş bu hususta belirli bir AT-Türkiye Ortaklık Hukuku belgesi geçiş süreci kabul edilen bu dönem içinde kararlaştırılmamıştır (Ekin; 1983; p. 54.).

KP m. 36 uyarınca, serbest dolaşıma ilişkin usuller Ortaklık Konseyi tarafından kararlaştırılacaktır. AA m. 12 ve KP m. 36 ile m. 40 işgücünün karşılıklı olarak serbest dolaşımına ilişkindir (Günüğur; 1995; s. 208.).

Türkiye ile ilgili izlenecek yöntemin saptanmasında Konsey, ağırlıklı çoğunluk temelinde karar vermektedir. Bu yöntemi düzenleyen prosedür 1964 yılında Topluluk üyeleri arasında bir anlaşmayla belirlenmiştir. Anlaşma hükümlerine göre, Topluluk ile Türkiye arasındaki serbest dolaşım ve Topluluk ülkelerinde çalışmakta olan Türkiye vatandaşı işçilerin çalışma ve sosyal güvenlikleri ile ilgili düzenlemeler, oybirliğiyle kararlaştırılır.

AB Hukukunda ise malların serbest dolaşımı konusunda düzenleme yapmak için AB organlarına tanınan tam yetkiye karşı, serbest dolaşım konusundaki yetki AB organları ile Üye Devletler arasında bölüştürülmüştür. Dolayısıyla AB sınırları içinde serbest dolaşım AB hukukuna tabi tutulmuş iken AB dışından gelen üçüncü ülke vatandaşlarının haklarını belirleyen düzenlemeler ulusal hukuka bırakılmıştır (Uğur; 2000; s. 154.).

AT-Türkiye Ortaklık Antlaşması AA ve KP ile kararlaştırılan işçilerin serbest dolaşım hakkı sadece Türk tarafının işçilerinin yararlanacağı bir hak değildir. Serbest dolaşım hakkı, karşılıklı olarak Topluluk üyesi ülkelerin işçileri tarafından da Türkiye emek piyasalarında serbestçe çalışma hakkı tanıyacak düzenlemeleri içerecektir (Günüğur; 1995; s. 209.).

Bu süreç devam ederken Türkiye, KP gereği yapmak zorunda olduğu gümrük indirimlerini 1973 ve 1976 yıllarında olmak üzere yalnızca iki kez yerine getirmiştir. 1977 ve 1978 yıllarında kaldırması gereken ticaret engellerini ise (gümrük vergisi indirimleri) yerine getirmeyeceğini beyan etmiştir. 1980 yılında, AA ve KP uyarınca, serbest dolaşım düzenlemelerinin Topluluk tarafından yerine getirileceğinin teyit edilmesi ve mali yardımların toptan ödenmesini talep etmiştir. 1987 Yılındaki tam üyelik başvurusuna kadar da yeni gümrük indirimi yapılmamıştır. Böylece, Türkiye'nin malların serbest dolaşımı alanında kendinden beklenen yükümlülükleri yerine getirmeyerek inandırıcılığına gölge düşürdüğü de diğer bir gerçektir (Uğur; 2000; s. 109.).

Bunun üzerine, AT tarafından 4. Mali Protokol dondurularak Türkiye'ye o yıl ödenmesi gereken yardım verilmemiştir. Türkiye ile AT arasında işçilerin serbest dolaşımını sağlayacak son dönem düzenlemeleri yapılamamıştır. Avrupadaki Türk işçileri bunun yerine daha ileri haklar ve küçük bir yardım paketiyle yetinmek zorunda kalmıştır (Şen; 1994; s. 2.).

Bu arada 1980 yılında, Türkiye'nin AT'ye tam üyelik başvurusu gündeme getirilmiştir. Ancak, bu başvuru çeşitli nedenlerle yapılamamış ve ülkemizde 12 Eylül 1980 Askeri müdahalesi ve yönetim değişikliği gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra ise bu alanda yeni bir düzenleme yapılamamıştır. Bunun en başta gelen nedeni, Avrupa'da petrol krizleriyle başlayan ekonomik durgunluğun yol açtığı yüksek oranlı işsizliğin önlenememesi ve işgücü göçünü gereksiz kılmasıdır (Kutal; 2000; s. 60.).

İkinci bir gerekçe olarak Türkiye’de gerçekleşen yüksek nüfus artış oranlarına bağlı olarak Türk işgücünün ağırlıklı olarak gençlerden oluşması gösterilmektedir. Açıkça dile getirilmese de bu genç nüfusun AB ülkelerine göç edeceği endişesi, Türk işçilerin serbest dolaşımının engellenmesiyle sonuçlanmıştır (Dereli; 2000; s. 956.).

Aksine bir gelişme olarak, ilişkilerdeki kesilmeden cesaret alan F.Almanya Türklere vize konulması hazırlıklarına girişmiştir. Akabinde, 5 Ekim 1980’de F.Almanya’nın başlatacağı vize uygulamasına aynı tarihte Fransa’nın katılacağını açıkladığı görülmektedir. Benelüks ülkeleri ise bu iki ülkeye gitmesi engelenen Türk işgücünün kendi ülkelerine yöneleceğini ileri sürdükten sonra, gecikmeden aynı uygulamayı başlatmışlardır (Tekeli-İlkin; 2000; s. 37.).

AB üyesi ülkelerde yaşayan Türkler, sayıca çoklukları, AB ile Türkiye arasında imzalanan AA, KP ve OKK’dan kaynaklanan özel statüleri dolayısıyla AB İş Hukuku içinde üçüncü ülke vatandaşları arasında kendine özgü bir yer kazanmıştır. Ayrıca, bu düzenlemelerin AT ile diğer üçüncü ülkeler arasında yapılan benzer Antlaşmalar arasında, işgücünün serbest dolaşımını öngören tek Antlaşma olduğunu görmekteyiz (Köktaş; 1999; s. 141.).

Türk işçilerine tanınan bu farklı statü diğer ülkelerle benzerleri yapılan Ortaklık ve İşbirliği Antlaşmalarından ayrılmaktadır. AB ile Türkiye, Magrip ülkeleri (Cezayir, Fas, Tunus), Maşrik ülkeleri (Mısır, Lübnan, Suriye), Avrupa Ekonomik Alanı (AEA) ülkeleri (İzlanda, Liechtenstein, Norveç), Orta ve Doğru Avrupa ülkeleri (Bulgaristan, Letonya, Estonya, Litvanya, Polonya, Slovenya, Çek Cumhuriyeti, Romanya, Macaristan ve Slovakya), Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Malta ve çok yakınlarda Rusya arasında imzalanan Ortaklık ve İşbirliği Antlaşmalarında; çalışma koşulları ve sosyal güvenlik açısından ayrımcılık yasağı (**non-discrimination**) ilkesi yer almaktadır.

Sonuçta, Türkiye ile yapılan Ortaklık Antlaşmasında yer verilen serbest dolaşım ile ilgili ayrıntılı düzenlemeler diğer İşbirliği Antlaşmalarında yapılmamıştır. Buna rağmen, Türklerin, AB üyesi devletlerdeki serbest dolaşım hakları tanınmamıştır. AB açısından ise sürekli genişleyen bir serbest dolaşım alanı ortaya çıkmaktadır. 2 Mayıs 1992 tarihli Avrupa Ekonomik Alanı (AEA) Antlaşması, serbest dolaşım ile ilgili ATA. m. 39 (eski m. 48) ve Tüzük ve Yönergelerden oluşan ikincil AB mevzuatının AEA ülkelerinde de geçerli olmasını sağlamıştır (Groenedijk; 2000; pp. 213-217).

Aynı zamanda, AB'nin genişleme sürecinde adaylıkları kabul edilen, Türkiye dahil 13 ülke içinde Katılım Ortaklıkları ve Katılım Ortaklıkları Öncesi Stratejilerle bu aday ülkelerden 12'si tam üyelik müzakerelerini sürdürmüşlerdir. 12-13 Aralık 2002 tarihli Kopenhag Zirvesinde bu aday ülkelerden, onunun müzakereleri tamamladıkları açıklanmış ve 2004 yılı Mayıs ayında Birliğe katılmaları kabul edilmiştir. Bunların 8'i Orta ve Doğu Avrupa ülkesinden ve Kıbrıs Rum Kesimi ile Malta'dan oluşmaktadır. Romanya ve Bulgaristan ise 2007 yılına kadar müzakereleri tamamlayarak Birliğe katılacaklardır. Aday ülkelerden Türkiye ise Kopenhag Ölçütleri'nin 2004 yılı Aralık ayındaki Zirve'ye kadar tamamlaması koşuluyla 2005 Yılı ortasında müzakerelere başlayabilecektir (<http://www.europa.eu.int/>; Presidency Conclusions; Copenhagen European Council; 12 And 13 December, 2002.).

Tam üyelik müzakerelerinin başlatılması ile Türkiye gibi AB üyesi ülkeler tarafından benzer vize uygulamalarına tabi tutulan Bulgaristan gibi ülkelerin vatandaşlarından, vize istenmesine hemen son verilmiştir. Böylece önceden, ülkeye girişleri engellenen işgücünün tam bir serbest dolaşım sağlanmasa da AB ülkelerinde mevsimlik işlerde ve iş bulmaları halinde işgücü piyasasına girişleri kolaylaştırılmış olmaktadır. Benzer uygulamaların Türkiye için yapılabilmesi için Türk işgücü piyasasının dengeli ve AB ile uyum sağlayacak doğrultuda iyileştirilmeler yapılması gerekecektir.

Türkiye'den müzakerelere başlamak için Kopenhag Kriterlerini ve bu konuda uygulamanın sağlanması istenmektedir. Oysa, diğer aday ülkeler için bu ölçütler konusunda kesin bir irade açıklaması ve düzenlemelerin yapılması yeterli sayılmıştı. Türkiye'ye ayrımcılık yapılmaması talepleri karşısında AB tarafı, bunun Türkiye'nin özel durumunu yansıttığını ifade etmektedir.

Bu kriterler içinde işleyen bir piyasa ekonomisinin varlığı, rekabet baskısıyla başa çıkabilme yeteneği gibi ekonomik kriterler yanında birçok siyasi kriter bulunmaktadır. Bunun yanında AB mevzuatına uygunluk kriteri de Türkiye'nin diğer aday ülkeler gibi yerine getirmesi gerekenler arasındadır.

AB'nin serbest dolaşım alanındaki düzenlemelerine uyum sağlama konusunda, Türkiye ile AB arasında gelişen ilişkiler ve dolayısıyla ilişkilerin sosyal boyutunda da yeni gelişmeler olması beklenmektedir. Bu nedenle serbest dolaşım alanını, hem Topluluk, hem de Türkiye, 'Orta vadede uyum sağlanacak alanlar' arasında değerlendirilmiştir.

Komisyon Antlaşma'da hedeflendiği şekilde ve ayrıntıların düzenlendiği KP hükümleri doğrultusunda 2/79 sayılı kararı 1976 yılında, 1/80 sayılı ve 3/80 sayılı OKK'da 1980 yılında kabul ederek, anlaşmada öngörüldüğü şekilde işgücünün serbest dolaşımını tedricen (aşama aşama) sağlayacak düzenlemelerin ilk ve ikinci aşamasındaki düzenlemeleri yapmıştır. Ancak, Topluluk serbest dolaşım düzenlemeleri paralelinde bugün itibariyle ulaştığımız düzey, ancak 1968 öncesi Topluluk düzenlemeleri seviyesindedir.

AA ve KP ilkeleri doğrultusunda serbest dolaşımı gerçekleştirme yolunda OKK'lar ile ATAD'ın konu ile ilgili Türk işçilerinin haklarını düzenleyen kararları sonucunda belirli bir serbest dolaşım özgürlüğü sağlanmışsa da, uygulamayı öngörüldüğü şekilde tamamlayıcı OKK'nın devamı gelmemiştir. Bu durumun gerekçesi olarak, Topluluk tarafınca resmen dile getirilen bir göç endişesi, özellikle Almanya, İngiltere ve Fransa gibi AB üyesi ülkeler tarafından resmen teklif edilen serbest dolaşım haklarını tanıyan maddelerin iptal edilmesi talebi ve çeşitli engellemelerin gerisinde yatan temel gerekçenin bu olduğunu söyleyebiliriz.

AB Komisyonu, 1993 ve 1994 yıllarını kapsayan o zaman topluluğa üye durumdaki 12 ülkede yürütülen Türk işçileri ve aile üyelerinin durumunu araştıran bilimsel bir çalışmayı finanse etmiştir. Araştırmanın sonuçları bir rapor halinde Komisyon'a sunulmuş ancak, bu rapor, kamu oyuna açıklanmayarak gizlenmeye çalışılmıştır (Gümrükçü; 1997; s. 115.).

Oysa, serbest dolaşım hakkı belirli kurallar dahilinde pekala düzenlenebilir ve aksamasına izin verilmeden uygulanması sağlanabilirdi. Bu düzenlemeler bugün sayıları 3,8 milyonu bulmuş durumdaki AB ülkelerinde yaşayan Türk işçilere ayrımcılık yapılmadan AB ile ilişkiler bünyesinde eşit olarak haklarını kullanmalarını sağlayabilirdi. Bu konuda Komisyon tarafından hazırlanan önergeler hala kabul edilmemiştir. Bunların kabulü ile AB ülkelerindeki Türk işçiler ve aile üyelerinin serbest dolaşımı başlayabilecektir. Zaten büyük kitlelerin yararlanabileceği serbest dolaşımın hayata geçebilmesi için, Türkiye'nin tam üyeliği sonrası 5 ile 7 yıllık bir erteleme süresi öngörülebilecektir. Benzer bir erteleme bugün birliğe katılması kararlaştırılan ülkeler için de öngörülmektedir.

3.1.1. Ankara Antlaşması (AA) (12 Eylül 1963)

Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında Ortaklık Yaratan Antlaşma, 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanmış ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Antlaşma, Türkiye’de olduğu gibi o zamanlar Topluluğun kurucu üyeleri olan ve Altılar olarak adlandırılan Üye Devletlerin parlamentolarında da onaylanmıştır. Daha sonra Topluluğa katılan kimi ülke parlamentoları onaylama işlemini yerine getirmemelerine rağmen bu ülkelerde de Antlaşma hükümleri geçerlidir.

Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin temel dayanağını oluşturan AA. öncelikle gümrük birliğini hayata geçirmeyi ve daha sonra nihai amaç olarak tam üyeliği hedeflemiştir.

Komisyon, Antlaşma’da hedeflendiği şekilde ve ayrıntıların düzenlendiği KP. hükümleri doğrultusunda 2/79 sayılı kararı 1976 yılında 1/80 sayılı ve 3/80 sayılı kararı da 1980 yılında kabul ederek, Antlaşmada öngörüldüğü şekilde işgücünün serbest dolaşımını tedricen (kademeli olarak-aşama aşama) sağlayacak düzenlemeleri yapmıştır. AA’nın “Geçiş Döneminin Uygulanması” Başlıklı Kısımında yer alan 12. maddesi uyarınca; Akit Taraflar, serbest işçi akımını aralarında kademeli olarak gerçekleştirmek için, Roma Antlaşması m. 48, m. 49 ve m. 50’den (yeni numaralama ATA m. 39, m. 40, m. 41) esinlenmekte uyuşmuşlardır (Bozkurt; 2001; s. 342.).

Bu maddenin getirdiği düzenlemeler ATA ile karşılaştırıldığında sosyal güvenliğe ilişkin ATA m. 42 (eski m.51) düzenlemelerinin yer almadığı ve esinlenmek ibaresi kullanılarak serbest dolaşım konusunda AB düzenlemelerine tam bir uyum sağlama yerine bir referans alma yoluna gidildiği görülmektedir. Ayrıca, madde içinde serbest dolaşımın kademeli olarak tarafların işbirliği içinde gerçekleştirileceği Antlaşmanın genel ilkelerinden anlaşılmaktadır.

Yine, AA m. 12’de geçen “akit taraflar, aralarında serbest işçi akımını kademeli olarak gerçekleştirmek için” ibaresi ile bu konuda yalnızca Türk işçilerin AB ülkelerinde serbest dolaşımının hedeflenmediği AB üyesi devletlerin vatandaşlarının da Türkiye’de serbest dolaşımının hedeflendiği ve ‘karşılıklılık’ (mütekabiliyet) ilkesinin geçerli olduğu ortaya çıkmaktadır.

3.1.2. Katma Protokol (23 Kasım 1970)

Katma Protokol, AA'da yer alan hükümlerin Türkiye'nin ekonomik durumuna uygun bir biçimde yürürlüğe girmesini sağlayan bir uygulama anlaşmasıdır. 23 Kasım 1970 tarihinde Brüksel'de imzalanan KP, 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Karluk; 1996; s. 408.).

AA'nın işçilerin serbest dolaşımını öngören 12. maddesine uygun olarak, KP m. 36 ile 40 arası düzenlemeleri uyarınca bir takvim öngörülerek, düzenlemeler daha açık ve somut hale getirilmiştir. KP m. 36 uyarınca;

"Türkiye ile Topluluk üyesi Devletler arasında işçilerin serbest dolaşımı, Ortaklık Anlaşması'nın 12'nci maddesinde yer alan ilkelere uygun şekilde, Anlaşmanın yürürlüğe girişinden sonraki onikinci yılın sonu ile yirmi ikinci yılın sonu arasında kademeli olarak gerçekleştirilecektir.

Ortaklık Konseyi, bu hedefe yönelik kuralları kararlaştıracaktır."

Anlaşma içeriğinde yer verilen unsurları incelediğimizde, AA m. 12'de yer alan işçilerin serbest dolaşımının '*Türkiye ile Topluluk üyesi devletler arasında kademeleli olarak gerçekleştirileceği*' ibaresi ile bu hakkın yalnızca Türk işçileri tarafından kullanılacak, bir hak olmayıp, Topluluk işçilerinin de Türkiye'de yararlanabilecekleri ve öngörülen bir süre sonunda ve kademeli olarak belirli bir süre sonra gerçekleşebilecek bir serbest dolaşım hakkı olduğu vurgulanmaktadır (Günüğür; 1995; s. 209.).

KP m. 36'da belirtilen 'Ortaklık Antlaşmasının 12. maddesinde yer alan ilkelere uygun olarak' deyişi ile serbest dolaşım hakkının Roma Antlaşması 48, 49 ve 50. maddeleri referans alınarak (esinlenilerek) sağlanacağı anlaşılmaktadır.

Öngörülen takvimden ise, Ankara Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarih olan 1 Aralık 1964'ten başlamak üzere '12. yıl ile 22. yılın sonu arasında' sağlanacak işçilerin serbest dolaşımı ibaresinden serbest dolaşımın 1 Aralık 1976 ile 1 Aralık 1986 tarihleri arasında gerçekleştirileceği ve gerekli kuralların Ortaklık Konseyi yetkisinde kararlaştırılacağı belirtilmektedir.

KP m. 36 uyarınca işgücünün serbest dolaşımının hem AB'de hem de Türkiye topraklarında sağlanması amacıyla Ortaklık Konseyi 3 adet somut karar almıştır. Bunlar, 2/76 sayılı OKK, 1/80 sayılı OKK ve 3/80 sayılı OKK'dır (İKV; 2001; s. 72.).

KP m. 37 uyarınca;

“Her üye devlet, Toplulukta çalışan Türk uyruklu işçilere, çalışma şartları ve ücret bakımından, Topluluk üyesi diğer devlet uyruklu işçilere göre uyrukluktan ötürü herhangi bir farklı işleme yer vermeyen bir rejim tanır.”

KP m. 38 uyarınca ise;

“Türkiye ile Topluluk üyesi devletler arasında işçilerin serbest dolaşımının kademeli olarak gerçekleştirilmesine değin, Ortaklık Konseyi, Türk uyruklu işçilerin her üye devlette çalışmasını kolaylaştırmak amacıyla, bu işçilerin serbestçe meslek ve yer değiştirmelerinden ortaya çıkan bütün sorunları ve özellikle çalışma ve oturma izinlerinin uzatılmasını inceleyebilir. Bu amaçla Ortaklık Konseyi, üye Devletlere tavsiyelerde bulunabilir.”

KP m. 39 hükümleri aşağıda da yer aldığı üzere Türk işçilerinin sosyal güvenliği ile ilgili eşgüdüm sağlamaya dönük düzenlemelerin yapılması amacıyla hazırlanmıştır.

Buna göre;

“1. Bu Protokolün yürürlüğe girişinin birinci yılının bitiminden önce, Ortaklık Konseyi, sosyal güvenlik alanında, Topluluk içinde yer değiştiren Türk uyruklu işçiler ve bunların Toplulukta oturan aileleri yararına hükümler tespit eder.

2. Bu hükümler, tespit edilecek usullere göre, Türk uyruklu işçilere yaşlılık, ölüm ve sakatlık gelir ve aylıkları ile işçi ve Topluluk içinde oturan ailesine sağlanan sağlık hizmetleri yönünden, çeşitli üye devletlerde geçen sigorta ve çalışma sürelerinin birleştirilmesine imkan verecektir. Bu hükümler, Topluluk üyesi Devletler için, Türkiye’de geçmiş süreleri göz önünde tutmak zorunluluğu yaratmaz.

3. Yukarıda belirtilen hükümler, işçinin ailesinin Topluluk içinde oturmaması halinde, aile yardımlarının ödenmesini sağlayacak nitelikte olmalıdır.

4. 2. Fıkranın uygulanması sonucu kararlaştırılan hükümler uyarınca hak kazanılan yaşlılık, ölüm ve sakatlık gelir ve aylıkları Türkiye’ye gönderilebilecektir.

5. Bu maddede belirtilen hükümler, Türkiye ile Topluluk üyesi devletler arasındaki ikili anlaşmalardan doğan hak ve yükümleri, bunlar Türk uyruklular yararına daha elverişli bir rejim öngördükleri ölçüde, değiştirmez.”

KP m. 40 uyarınca genç işçi değişimi teşvik edilmiştir. Buna göre;

“Ortaklık Konseyi, Topluluğu kuran Antlaşma’nın 50’nci maddesinin üye Devletlerce uygulama alanına konması sonucu alınan tedbirlerden esinlenerek, aralarında genç işçi değişimini kolaylaştırmak üzere, Türkiye ve diğer devletlere tavsiyelerde bulunabilir.”

KP'nin hazırlandığı yıllardaki ekonomik konjonktüre uygun olarak, gerekli düzenlemeleri yapmak üzere Ortaklık Konseyi görevlendirilmiş ve 1 Aralık 1986 tarihine kadar geçecek sürede hakkın KP. m. 36.1 uyarınca doğan "özü"nü Roma Antlaşması hükümlerinden esinlenilerek doldurulması öngörülmüştür.

Bu yöntemin gerekçesi olarak, Avrupa Parlamentosu'nda, yöneltilen bu yöndeki bir soru üzerine, Komisyon yetkilisinin verdiği cevapta, 1969-1970 yıllarında hazırlanan KP'de 1986 yılındaki ekonomik konjonktürün durumunu ve işgücü hareketlerinin değişken yapısı dolayısıyla belirlenmesinin mümkün olamayacağını belirterek, bu duruma göre bu düzenlemelerin Ortaklık Konseyi'nce yapılması ve uygulanmasının gerektiğini ifade etmiştir (Günüğur; 1995; s. 208.).

3.1.3. Ortaklık Konseyi Kararları

AB-Türkiye ilişkileri içinde özel bir önem taşıyan işgücünün serbest dolaşımı, AA m. 12 ve KP m. 36 uyarınca, 1976-1986 yılları arasındaki, 10 yıllık dönemde, aşamalı olarak gerçekleştirilecek şekilde, karar alınmış ve 2/76 sayılı ve 1/80 sayılı OKK'lar ile ilk iki aşamanın esasları belirlenmiştir.

OKK'lar, yürürlüğe girdikten itibaren Topluluk Hukuku'nun bir parçasını oluşturmakta ve geçerlilik kazanmaktadır. ATAD kararlarına göre, yalnız bir AT ülkesinde yaşamakta ve çalışmakta olan Türk vatandaşları, OKK hükümlerinden yararlanmakta ve Türkiye-AT arasındaki serbest dolaşım konularında görüş bildirmeyi, ATAD sürekli olarak reddetmektedir.

3.1.3.1. 2/76 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (20 Aralık 1976)

Türkiye ve Topluluk arasında işçilerin serbest dolaşımının ilk dönemini 1 Aralık 1976 tarihinden itibaren sağlamak üzere 2/76 sayılı OKK imzalanmış ve yürürlüğe 20 Aralık 1976 tarihinde girmiştir. OKK'nın Topluluk Resmî Gazetesinde yayınlanma zorunluluğu bulunmamaktadır. Ancak, Kararın yayınlanmamış olması geçerliliğini ve idari makamlara karşı bireyler tarafından ileri sürülerek hak aranmasını engellemektedir.

Bu karar m. 1 hükümleri doğrultusunda AA m. 12 ve KP m. 36'de yer alan işçilerin serbest dolaşımının akit taraflar arasında kademeli olarak gerçekleştirilmesi amacıyla, öngörülen takvimin başlangıcındaki ilk aşama olarak 4 yıl sürecek dönemi düzenlemektedir (DTM; 1999; s. 325.).

2/76 Sayılı OKK, serbest dolaşımın 1976-1980 yılları arasındaki 1. kademesine ait esasları belirlemiştir. Bu kapsamda Topluluk ülkelerinde işgücü piyasalarında çalışmış Türk işçileri ve bunların aile üyelerinin AT istihdam piyasasında tabi olacakları haklar düzenlenmiştir (Hermans; 2001; s. 72.).

2/76 Sayılı OKK m. 2, yalnızca Topluluk sınırları içinde çalışan Türk işçilere dönük düzenlemeleri yapmaktadır. Buna göre; Türk işçiler, Topluluğa üye bir devlette üç yıllık yasal bir çalışma sonucunda, aynı bölgedeki aynı meslek dallarındaki İş ve İşçi Bulma Kurumuna kayıtlı açık işlere başvurabilecek, (b) bendine göre ise beş yıllık bir çalışma sonucunda üye devletin tüm bölgelerinde istediği tüm ücretli işlere başvurma hakkı kazanacaklardır (Günoğur; 1995; s. 209.).

2/76 Sayılı OKK m. 3, Türk işçilerin Topluluk üyesi ülkelerde aileleriyle birlikte yaşayan çocuklarının buldukları ülkelerin genel eğitim ve kurslardan yararlanmalarını sağlayan düzenlemelere yer vermektedir. Bu madde uyarınca; Topluluk üyesi bir devlette ailesiyle birlikte yasal olarak yaşamakta olan Türk işçilerinin çocukları bu ülkenin genel eğitim kurslarından yararlanma hakkına sahiptir. Ayrıca, Türk çocukları ulusal hukuka göre eğitimle ilgili sağlanacak avantajlardan da yararlanma hakkına sahiptir.

2/76 Sayılı OKK m. 5'e göre, Topluluk içinden talep olmaması halinde Türk işçilerine ikinci öncelik tanınacaktır. 2/76 Sayılı OKK m. 7'ye göre, Üye Devletlere ve Türkiye'ye, Toplulukta koruma klozu ya da amir (**standstill**) hüküm adı verilen ve taraflara, Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihte var olan düzenlemelerden daha geri ve kısıtlayıcı düzenleme yapmamaları yükümlülüğü getiren kural uygulanacaktır (Köktaş; 1999; s. 147.; Günoğur; 1995; s. 209.).

2/76 Sayılı OKK m.11'in kapsadığı 4 yıllık sürenin bitiminden bir yıl önce, o zamana kadar elde edilen gelişmelerin sonucunda son aşama kapsamındaki hükümleri belirlemek üzere Ortaklık Konseyi toplanacak ve yeni kararlar alacaktır.

2/76 Sayılı OKK, Türklerin Topluluktaki üçüncü ülke yurttaşı olma statüsünü tam olarak ortadan kaldırmamıştır. Ayrıca, bu dönem boyunca, Üye Devletler, Türkiye'den işgücü alımını durduran yasalar çıkarmışlar, işçilerin ülkeye giriş öncesi vize ve çalışma izni alma yükümlülüğünü devam ettirmiş ve iş bulma amacıyla ülkelere girişlerini yasaklamışlardır (Gümrükçü; 1994; s. 30.).

3.1.3.2. 1/80 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (19 Eylül 1980)

Ortaklık Konseyi, 2/76 Sayılı OKK m. 11 ve KP m. 36 uyarınca toplanarak, 19 Eylül 1980 tarihinde 1/80 Sayılı OKK'yı kabul ederek, 2. kademe esaslarını tespit etmiştir. 2/76 sayılı OKK ile Türk işçilere tanınan haklarda biraz daha iyileşme sağlayan ve bu OKK'nın yerini alan 1/80 sayılı OKK hükümleri, daha sonra Türk işçilerinin ATAD önünde hak arama mücadelesinde önemli yararlar sağlamıştır (Hermans; 2001; s. 72.).

1/80 Sayılı OKK'nın, I. Kısmı "İşçilerin İstihdamı ve Sosyal Politika ile ilgili Sorunları" Başlığını taşımaktadır. II. Bölüm "Sosyal Hükümler" adı altında, serbest dolaşım konusunda düzenlemelere yer vermektedir. 1/80 Sayılı OKK m. 6 ile m. 15 ise, istihdam ve serbest dolaşıma ilişkindir (Hermans; s. 2001; s. 72.).

1/80 Sayılı OKK m. 6.1 uyarınca, Türk işçilerin, aşamalı olarak işgücü piyasasına uyumunun sağlanması amacıyla belirlenen takvime uygun kurallar belirlenmiş ve iş değiştirmelerin ilk bir yıl içinde önlenmesi amaçlanmaktadır (Yeşildağlar; 1999; s. 3.).

Aynı işte ve işveren yanında istikrarlı bir şekilde en az bir yıl çalışılması koşulu, yeterli iş bulunması koşuluna bağlı olarak çalışma hakkının uzatılabilmesi için gerekli görülmektedir.

1/80 Sayılı OKK m. 6 ve m. 15'e kadar yapılan düzenlemeler, Türkiye-AT Ortaklık Hukuku'nun Sosyal boyutu ve Türk işçileri açısından çok önemlidir. Özellikle 6. ve 7. maddeler günümüze kadar ATAD önünde işlem gören Türk işçileri ile ilgili davaların büyük bölümü bu iki maddeye dayandırılmıştır. Çünkü bu maddeler, işçiler ve aile üyelerine dönük haklar ve kurallarla ilgili düzenlemeleri içermektedir.

1/80 Sayılı OKK m. 6 düzenlemeleri uyarınca;

1. Aile üyelerinin serbestçe işe girmeleri hakkındaki 7. madde hükmü saklı kalmak kaydıyla, bir üye devletin işgücü piyasasına girmiş ve usulüne uygun bir şekilde kayıtlı olan Türk işçisi;

- bir yıl yasal çalıştıktan sonra, eğer iş varsa bu üye devlette, aynı işverenle çalışması için çalışma izninin yenilenmesi hakkına,

- üç yıl yasal olarak çalıştıktan sonra, önceliğin Topluluğa üye devletlerin işçilerine verilmesi hakları saklı kalmak kaydıyla, bu üye devlette

kendisinin tercih ettiği bir işverenin normal koşullarda yaptığı ve iş bulma bürolarına kayıtlı olmak koşuluyla, aynı meslekten başka bir iş teklifine cevap verme hakkına;

- dört yıl yasal olarak çalıştıktan sonra, bu üye devlette tercih ettiği her türlü ücretli işe geçme hakkına sahiptir.

2. Yıllık izinler ve analık ile iş kazası ya da kısa hastalık sürelerinin neden olduğu ayrılıklar yasal çalışma süresi olarak değerlendirilmelidir. İlgili makamlarca usulüne uygun belgelenmiş rıza dışı işsizlikler ve hastalık nedeniyle uzun süreli işsizlikler yasal çalışma süresi olarak değerlendirilmelidir. Fakat bu durum daha önceki çalışmaya dayanarak elde edilen hakları etkilememelidir.

3. Yukarıdaki 1. ve 2. paragraflara ilişkin uyulacak yöntemler, üye devletlerin ulusal hukukuna göre belirlenmiş yöntemler olabilir (Yeşildağlar; 1999; s. 3.).

1/80 Sayılı OKK m. 7, Türk işçilerin aile üyelerinin hakları ile ilgilidir. ATAD, sonraki yıllarda önüne gelen Türk işçileri ile ilgili davalarda bu maddeye dayanarak birçok karar vermiştir. Bu madde düzenlemelerine göre: Bir üye devlet işgücüne usulüne uygun bir şekilde kayıtlı olan bir Türk işçisinin, yanında yaşamasına izin verilen aile üyeleri,

- önceliğin Topluluğa üye devletlerin işçilerine verilmesi koşuluyla bu üye devlette en az üç yıl yasal olarak ikametden sonra her türlü iş teklifine cevap verme hakkına,

- burada en az beş yıl yasal olarak ikametden sonra, bu üye devlette kendisinin tercih ettiği her türlü ücretli işe serbest geçiş yapma hakkına sahiptir.

Türk işçilerinin çocukları, ebeveyninden herhangi birinin ev sahibi üye devlette yasal olarak en az üç yıl çalışmış olması koşuluyla, o ülkede mesleki eğitim kurslarını tamamlamaları halinde, onların bu ülkede ne kadar süreyle yaşadıklarına bakılmaksızın her türlü iş teklifine cevap verme hakkına sahiptir.

Topluktaki işgücü talebi üye devletler iş piyasasından karşılanamadığı takdirde üye devletlerin Topluluk üyesi olmayan devlet vatandaşı işçilere çağrıda bulunabilecekleri, ancak bunu yaparken Türk işçilerine öncelik vermeye gayret sarfedecekleri, kararın 8. maddesinde düzenlenmiştir. Bu karar, Türk vatandaşlarına Topluluk içindeki diğer üçüncü ülke vatandaşları karşısında önemli bir ayrıcalık sağlamak ve statülerini sağlamlaştırmaktadır.

1/80 Sayılı OKK m. 9'da ise, Türk işçilerinin çocuklarının genel eğitim, çıraklık ve mesleki eğitim sınıflarına (kurslarına), üye devlet vatandaşlarının çocukları ile eşit koşullarda kabul edilecekleri ve Türk çocuklarının bu üye ülkede, bu alanda ulusal mevzuatla sağlanan tüm avantajlardan yararlanabilecekleri öngörülmüştür.

1/80 Sayılı OKK m. 10, ücret ve diğer çalışma koşullarına ilişkin olarak, işgücü piyasalarına yasal olarak dahil bulunan Türk işçiler ile Topluluk işçileri arasında uyrukluksu esasına dayalı ayırım yapılmasını yasaklamaktadır. 10'uncu maddenin 2. fıkrası ise, Türk işçilerine ve onların aile bireylerine iş ararlarken, üye devletler işçi bulma kurumlarının hizmetlerinden, Topluluk işçileriyle aynı koşullarda yararlanmalarını öngörmektedir.

1/80 sayılı OKK m. 10 ayrımcılık yasağı (**non-discrimination**) ile ilgili olup, söz konusu madde uyarınca;

1. Topluluğa üye ülkeler, ücret ödemeleri ve diğer çalışma koşulları bakımından bu ülkelerin işgücüne kayıtlı bulunan Türk işçiler ile Topluluğa üye devlet vatandaşları arasında ayırım yapmayacaklardır.

2. Altıncı ve yedinci maddeler ile ilgili uygulamalar saklı kalmak kaydıyla 1. fıkrada sözü edilen Türk işçiler ve onların aile üyeleri iş ararken, İş ve İşçi Bulma Kurumları'nın hizmetlerinden Topluluğa üye devletlerin vatandaşı işçiler ile eşit olarak yararlanacaklardır.

1/80 Sayılı OKK m. 11'e göre; Türkiye'de işgücüne kayıtlı olarak dahil bulunan Topluluğa üye devlet vatandaşlarının eşleri ve çocukları ile bakmakla yükümlü oldukları aile bireylerinin de, ilgili maddelerde yer alan koşulları yerine getirmek kaydıyla, bu kararın 6, 7, 9 ve 10. maddeleri uyarınca tanınan haklar ve avantajlardan aynen yararlanmaları sağlanmıştır. Bu surette Ortaklık Hukuku belgeleri arasında işçilerin serbest dolaşımının hem AT ülkelerindeki Türkler hem de Türkiye'deki Topluluk çalışanlarına tanınması gereken bir hak olduğu 1/80 sayılı OKK ile daha net bir biçimde ortaya konmuştur (Çiçekli; 2001; s. 220.).

1/80 Sayılı OKK m. 12. ve m. 29'a kadar yapılan düzenlemeler, Ortaklık Antlaşması'nın 22. maddesi paralelinde düzenlemeler içermekte ve kararın bağlayıcı niteliğini vurgulamaktadır. *Sevince* kararında ATAD, 2/76 sayılı OKK m. 12. ve 1/80 Sayılı OKK m. 29'un, uluslararası bir antlaşmanın iyi niyetli uygulanması yükümlülüğünü vurguladığını ve bizzat Ortaklık Antlaşması'nın 7.

maddesinin söz konusu yükümlülüğe atıfta bulunduğunu açıklamıştır (Berküstü; 1999; s. 59.).

1/80 Sayılı OKK m. 12, üye devletlere bazı korunma mekanizmaları sağlamaktadır. Bu madde uyarınca, üye devletler ve Türkiye işgücü piyasasında belirli bir bölge, işkolu veya meslekte, istihdam düzeyi veya yaşam standardı önemli ölçüde gerilerse ilgili devlet veya Türkiye'nin kararın 2. maddesindeki serbest dolaşım ile ilgili düzenlemelere uymayabileceklerdir. Ancak, bu korunma mekanizması uyarınca getirilen sınırlamalar geçici süreyle uygulanabilecektir.

1/80 Sayılı OKK m. 13 amir hüküm 'standstill' taşımakta ve üye devletler ile Türkiye ulusal yasaları uyarınca ülkelerinde ikamet eden ve çalışan işçiler ile aile üyelerinin işe alınmaları koşulları konusunda yeni kısıtlamalar getirmelerini önlemektedir. Ayrıca, belirtmek gerekir ki bu madde kapsamında tüm işçilerin Türkiye ve AB ülkelerinde serbest dolaşım haklarına yeni kısıtlama getirmeyecekleri düzenlenirken, aslında düzenlenen, yalnızca mevcut durumda bir AB üyesi ülkede yaşayan ve çalışan Türkler ile aile üyeleri yanında eğer varsa, Türkiye'de çalışan ve yaşayan Topluluk üyesi ülke vatandaşları kastedilmektedir (Goyens; 2000; p. 6.).

1/80 Sayılı OKK m. 14 uyarınca 13. maddedeki koruma klozu, amir hükümün (**standstill**) istisnaları düzenlenmiştir. Buna göre;

1. Bu bölümde yer alan hükümler kamu düzeni, kamu güvenliği ve kamu sağlığı nedenlerine bağlı kısıtlamalar saklı kalmak koşuluyla uygulanabilir.

2. Türkiye ile Topluluğa üye ülkeler arasındaki ikili anlaşmalar veya ulusal mevzuatın kendi vatandaşları için daha lehte hükümler öngörmesi halinde, bu kısıtlamalar, sözkonusu mevzuat veya ikili anlaşmalardan kaynaklanan hak ve yükümlülükleri etkilemez.

Türkiye ile AB arasında serbest dolaşım alanında ilişkileri geliştirmekle görevli Ortaklık Konseyi'ne yardımcı olan Ortaklık Komitesi'nin faaliyetlerini 1/80 Sayılı OKK m. 15 düzenlemiştir. Kararın 15. maddesinin 1. fıkrası uyarınca; bu bölümdeki hükümlerin uyumlu bir şekilde uygulanması ve bu uygulamanın iş gücü piyasasına zarar verme tehlikesini ortadan kaldırmak için Ortaklık Komitesi'nin dönemsel olarak, Türkiye ve Topluluktaki iş piyasası da dahil, ekonomik ve sosyal durum hakkında karşılıklı bilgi akışını sağlamak için, bilgi alış-verişinde bulunacağı ve her yıl, Ortaklık Konseyi'ne bir faaliyet

raporu sunacağı öngörülmektedir. Bu maddenin 2. fıkrasında ise Ortaklık Komitesi'nin, 1. fıkra hükmünün uygulanması için fiili bir çalışma grubu oluşturmaya yetkili olduğu belirtilmektedir.

1/80 Sayılı OKK m. 15, Ortaklık Komitesi'ni, Türkiye ve Topluluktaki işgücü piyasalarını izlemekle ve her yıl Ortaklık Konseyi'ne faaliyetlerine ilişkin bir rapor sunmakla görevlendirmektedir. 16. maddenin 2. fıkrasına göre, Ortaklık Konseyi, Ortaklık Komitesi'nin sunacağı bu raporlar ışığında, 1 Aralık 1983 tarihinden itibaren uygulanabilecek çözümler hazırlayacaktır. Ancak, anılan tarihte, Topluluk ile Türkiye ilişkileri donmuş bir durumda olduğundan, bu hüküm hayata geçirilememiştir. Öte yandan, 15. madde 2. fıkrasında, Ortaklık Komitesi'ne, 15. madde 1. fıkrasını uygulamak üzere, bir fiili Çalışma Grubu oluşturma yetkisi verilmiştir. Ancak, bugüne kadar, bu hükmün de işlerlik kazanması mümkün olmamıştır.

1/80 Sayılı OKK m. 16.1 uyarınca; kararın bu bölümündeki hükümlerinin, 1 Aralık 1980'den itibaren uygulanacağı; 2. fıkrada ise, Ortaklık Konseyi'nin 1 Aralık 1983'den itibaren uygulanacak çözümleri belirlemek amacıyla, özellikle 15. maddede sözü edilen faaliyet raporlarının ışığında, bu bölümdeki hükümlerin uygulama sonuçlarını 1 Aralık 1983'den itibaren inceleneceği kararlaştırılmıştır. Ancak, 1983-1986 arasındaki son dönem konusunda Türkiye tarafı bir teklif metni hazırlayarak Topluluk makamlarına sunmuşlar, ancak Topluluk tarafının isteksizliği ve engellemeleri sonucu herhangi bir düzenleme yapılamamıştır.

Üstelik, 1980 sonrası Topluluk ile Türkiye'nin ilişkilerinin kesintiye uğraması sonucu, 1/80 sayılı OKK'nın geliştirilmesi gündeme gelmediği gibi aksine, AB Konseyi tarafından Komisyon'un önerisi üzerine 24 Kasım 1986 tarihinde, KP uyarınca serbest dolaşımın başlatılmasının öngörüldüğü tarihin hemen öncesinde, Topluluk ülkelerinde bulunan Türk işçilerinin ve aile üyelerinin ikamet ve çalışma haklarının belirli olmayan bir süre için serbest dolaşım dışında tutulmasına dönük düzenleme yapılması yönünde bir karar alınmıştır. Böylece, AA ve KP doğrultusundaki işçilerin serbest dolaşımı taahhüdü tek taraflı olarak askıya alınmıştır (Hermans; 2001; s. 73.).

1/80 sayılı Karar'ın, II. Bölümü, "İşçilerin Sosyal ve Kültürel Gelişmeleri ve Genç İşçilerin Değişimi" başlığını taşımaktadır. 1/80 Sayılı OKK m. 17, Türkiye ve üye devletler arasında, Türk işçilerinin ve aile bireylerinin sosyal ve kültürel gelişimini desteklemek amacıyla işbirliği yapılmasını öngörmektedir.

Buna göre; Topluluğa üye devletler ve Türkiye, kendi yasal düzenlemeleri uyarınca, Türk işçiler ve aile bireylerinin sosyal ve kültürel gelişimlerini sağlayacak uygun programlar konusunda işbirliği yapacaklardır. İşbirliği alanları olarak özellikle okuma-yazma kampanyaları açılması, evsahibi ülkenin dilinin öğrenilmesi, Türk kültürü ile bağların korunması ve meslek kurslarına katılma gibi faaliyet alanları belirtilmektedir.

1/80 Sayılı OKK m. 18, kendi ülkelerinde meslek eğitimlerini tamamlamış olan genç işçilerin, iş başı eğitimi yoluyla mesleki eğitimlerini tamamlamalarını mümkün kılacak her türlü faaliyetin, KP m. 40'da öngörülen koşullar altında uygulanması için Ortaklık Konseyi tarafından Türkiye'ye ve üye devletlere gönderilecek bir tavsiyeyi, Ortaklık Komitesi hazırlayacaktır. Bu hükmün uygulanmasını da Ortaklık Komitesi izleyecektir.

1/80 sayılı kararın "Ekonomik ve Teknik İşbirliği"ne ilişkin III. bölümünde yer alan 29. madde ile (2/76 sayılı kararın 12. maddesi), akit tarafların her birinin, bu Karar hükümlerinin uygulanmasının gerektirdiği tüm tedbirleri alacaklarını belirtmektedir. Ancak, 12 Eylül 1980'den sonra 1982 Ocak ayı içinde Komisyon, Türkiye ile ilişkileri askıya alarak dondurduğundan, Topluluk bu hükümlerin uygulanmasını sağlamaya yönelik hiç bir önlem almamış ve 1 Aralık 1986 tarihinde gerçekleştirilmesi hedeflenen serbest dolaşım konusunda Türkiye'nin elinden gelen çabayı göstermiş olmasına rağmen yeni bir adım atılamamıştır (Şen; 1994; s. 3.).

3.1.3.3. 3/80 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı

Türkiye - AB ortaklık ilişkileri içinde, AB ülkelerinde yaşayan Türk işçilerin sosyal güvenlikleri konusu, 19 Eylül 1980 tarihinde alınan 3/80 sayılı "Ortaklık Konseyi'nin Avrupa Toplulukları Üye Devletlerinin Sosyal Güvenlik Projelerinin Türk İşçileri ve Aile Bireylerine Uygulanmasına İlişkin Kararı" ile düzenlenmiş ve Topluluk Resmi Gazetesi'nde 25 Nisan 1983 tarihinde yayınlanmıştır (OJ (1983) C 110, p. 60.). Ancak, Komisyon tarafından 8 Şubat 1983 tarihinde Konseye sunulan 3/80 sayılı kararın uygulanmasına ilişkin Tüzük önerisi kabul edilmemiştir. Bu nedenle kararın hukuksal yönü, Topluluk tarafınca göz ardı edilmiş ve bir çok sorunun yaşanmasına neden olmuştur (Kabaalioglu; 2000; s. 11.).

3/80 Sayılı OKK'nın genel olarak amacı, üye devletlerin sosyal güvenlik sistemlerini, Toplulukta çalışmış ve çalışmakta olan Türk işçileri ve aile

üyelerinin de yararlanacağı şekilde koordine etmektir. Bu bakımdan ATA m. 42 (eski m. 51) amaçları ile benzerlik taşımaktadır. Kararda, sosyal güvenlik konusunda sağlanacak eşgüdümün (koordinasyon) yalnızca AB ülkelerini değil Türkiye'yi de kapsamı öngörülmüştür.

3/80 sayılı kararda benzer hedeflere ulaşabilmek amacıyla, 14 Haziran 1971 tarihli ve 1408/71 sayılı Konsey Tüzüğü ve bu Tüzüğün uygulanması hakkındaki 21 Mart 1972 tarihli 574/72 sayılı Konsey Tüzüğüne atıfta bulunmaktadır. Bu karar ile Topluluk sosyal güvenlik sistemlerinin eşgüdümüne dönük yukarıda belirtilen Tüzükten esinlenilerek, birden fazla üye ülkede yasal çalışma ve ikamet hakkını kullanmış işçilerin ve aile üyelerinin bu ülkelerde geçen sürelerle ilgili sosyal güvenlik kayıplarının engellenmesi ve sürelerin birleştirilmesi amaçlanmıştır. Ancak, bu kararın uygulanabilmesi için öngörülen ve 1989 yılında Komisyon tarafından önerilen Konsey Tüzüğü, oybirliği sağlanamadığı için çıkartılamamıştır (Hermans; 2001; s. 73.).

Kararın uygulama alanı, 2. maddede açıklanmıştır. Söz konusu hükme göre Karar, bir veya birden fazla üye devletin mevzuatına tabi olan veya daha önce tabi olmuş işçilere, profesyonel veya ticari faaliyetlerde bulunmasına bakılmaksızın, sigortalı kişi hüviyetine sahip bulunan tüm Türk vatandaşlarına, bunların Toplulukta oturan aile bireylerine ve işçinin ölümü halinde geride kalan hak sahiplerine uygulanacaktır. Dolayısıyla kararda yer verilen 'Türk işçileri' deyimini geniş anlamda yorumlanmıştır.

İşlem eşitliğinin öngörüldüğü 3/80 sayılı OKK m. 3.1'de bir üye ülkede ikamet eden ve kararın kişisel uygulama kapsamına giren kimselerin, kararda aksi belirtilmedikçe, sosyal güvenlik yardımları konusunda ilgili üye devletin ulusal mevzuatı uyarınca, bu devletin vatandaşlarıyla aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olacakları ifade edilmektedir. 2. fıkrada ise, 1. fıkra hükümlerinin, sosyal güvenlik kurumlarının organlarına üye seçimi veya aday gösterme hakkına da uygulanacağı ancak, üye devletlerin aday olma ve seçilmeyle ilgili koşullarını etkilemeyeceği belirtilmektedir. Söz konusu 3/80 sayılı OKK m. 4 uyarınca, yararlanılacak sigorta yardımları belirlenmiştir. Madde hükmüne göre:

1) Karar, sosyal güvenliğin şu kollarına uygulanacaktır: a-) Hastalık ve analık yardımları, b-) Çalışma gücünün artırılma ve korunması dahil özürülülerin maluliyet aylıkları, c-) Yaşlılık aylıkları, d-) Dulluk, yetimlik

ödenekleri, e-) İş kazası ve meslek hastalıkları ödenekleri, f-) Ölüm yardımları, g-) İşsizlik yardımları, h-) Aile yardımları,

2) Karar, primli veya primsiz, genel ve özel nitelikteki tüm sosyal güvenlik rejimlerine ve 1. fıkrada atıfta bulunulan yardımlar konusunda gemi sahipleri ve işverenin sorumluluğundaki rejimlere uygulanacaktır.

3) Bununla birlikte III. başlık altında yer alan hükümler, üye devletlerin, gemi sahiplerinin sorumluluğuna ilişkin yasa hükümlerini etkilemez.

4) Karar, sosyal ve tıbbi yardımlarla, harp malullerine uygulanmaz.

3/80 Sayılı OKK m. 1.a'da, işsizlik yardımları da yararlanılacak sigorta kolları arasında sayılmakla birlikte, daha sonra, sigorta kollarıyla ilgili özel hükümlerin yer aldığı III. başlık altında düzenlenmemiştir. Ayrıca, 3/80 sayılı Kararda yer alan hükümlerin bir çoğunun 1408/71 sayılı Konsey Tüzüğü ile aynı düzenlemeler olmasına rağmen, Ortaklık Antlaşması'nın içerdiği eşgüdüm hükümlerinin sınırlı olması dolayısıyla bu tür farklılıklar ortaya çıkmıştır. Türkiye'de Kararın kabul edildiği tarihte işsizlik sigortasının bulunmaması bu farklılıklara neden olmuştur. Türkiye'de işsizlik sigortası düzenlemeleri ancak, 2000 yılı Haziran ayında kabul edilebilmiştir. 3/80 Sayılı OKK m. 5'de, Kararın üye ülkelerle Türkiye arasında daha önce yapılan Sosyal Güvenlik sözleşmelerinin yerini alacağı belirtilmektedir.

3/80 Sayılı OKK m. 6 uyarınca, Kararda aksi görülmedikçe, hak sahibinin Türkiye'de veya ödemeyi yapacak kurumun bulunduğu ülkeden başka bir ülkede ikamet etmesi nedeniyle, bir veya birden fazla üye devletin mevzuatı uyarınca hak kazanılan maluliyet, yaşlılık, dulluk ve iş kazaları ve meslek hastalıkları aylık ve ödeneklerinde, herhangi bir azaltma, değişiklik, askıya alma, haciz yapılamayacağı ve geri alınamıyacağı öngörülmektedir.

3/80 Sayılı OKK m. 7 uyarınca, yardımların yeniden nasıl değerlendirileceği düzenlenmekte, 8. madde ise yardımların örtüşmesinin önleneyeğine ilişkin hüküm yer almaktadır. Söz konusu hükme göre, Kararın, aynı zorunlu sigorta süresi için, aynı türden birkaç yardıma hak kazandırmayacağı veya devamına izin vermeyeceği; ancak bu hükmün, III. Başlık altındaki hükümler uyarınca iki veya daha fazla devletin kurumları tarafından tanınan maluliyet, yaşlılık ve ölüm aylıklarına uygulanmayacağı belirtilmektedir.

3/80 sayılı Kararın, “Uygulanacak Mevzuatın Belirlenmesi”ne ilişkin III. Başlığı altında yer alan 9. madde, Toplulukta çalışan Türk işçilere uygulanacak mevzuatın, 1408/71 sayılı Tüzüğü’nün 13.1 ve 2.a ve 2.b ile 14. 15. ve 17. maddelerine göre belirleneceğini öngörmektedir. ATAD bu uygulamanın, farklı hukuk sistemlerinin koordinasyonuna ve konu ile ilgili Türk işçilerin, tek bir üye ülkenin sosyal güvenlik sistemine tabi olacağına işaret ettiğini belirtmiştir.

3.2. Türk İşçilerle İlgili ATAD Kararları Işığında Türk İşçileri ve Aile Üyelerinin Hakları

ATAD, 1987 yılında açılan *Demirel* davasından başlamak üzere, 2001 yılı sonu itibariyle, daha sonra önüne gelen toplam 21 davanın yorum kararlarını vererek, Ortaklık Hukuku kapsamında Türk işçileri ve aile üyelerinin haklarının daha iyi anlaşılmasını ve netleşmesini sağlamıştır. Bu kararlar ile henüz bitmemiş davalar aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1: Türk Vatandaşları ile ilgili ATAD Kararları

2/76 ve 1/80 sayılı kararlara dayalı dava hükümleri		
Meryem <i>DEMİREL</i>	C-12/86;30.09.1986	
Salih Zeki <i>SEVİNCE</i>	C-192/89;20.09.1990	
Kazım <i>KUŞ</i>	C-237/91;16.12.1992	
Hayriye <i>EROĞLU</i>	C-335/93;05.10.1994	
Ahmet <i>BOZKURT</i>	C-434/93;06.06.1995	
Recep <i>TETİK</i>	C-171/95;23.01.1997	
Selma <i>KADIMAN</i>	C-135/95;17.04.1997	
Süleyman <i>EKER</i>	C-386/95;29.05.1997	
Suat <i>KOL</i>	C-285/95;05.06.1997	
Kasım <i>ERTANIR</i>	C-98/96;30.09.1997	
F.H.G.S. <i>GÜNAYDIN</i>	C-36/96;30.09.1997	
Haydar <i>AKMAN</i>	C-210/97;19.11.1998	
Mahmut <i>BİRDEN</i>	C-1/97;26.11.1998	
Ömer, Çağlar, Melike <i>NAZLI</i>	C-340/97;10.02.2000	
Sezgin <i>ERGAT</i>	C-329/97;16.03.2000	
Safet <i>EYÜP</i>	C-65/98;22.06.2001	
3/80 sayılı karara dayalı dava hükümleri		
Z. <i>TAFLAN - MET</i>	C-227/94;10.09.1996	
Sema <i>SÜRÜL</i>	C-262/96;04.05.1999	
İbrahim <i>KOÇAK ve</i> Ramazan <i>ÖRS</i>	Birleştirilmiş Davalar C-102/98 ve C-211/98	
Hizmetlerin Serbest Dolaşımı ile ilgili davalar		
Abdulnasır <i>SAVAŞ</i>	C-37/98;11.05.2000	
ATAD tarafından henüz karara bağlanmamış davalar.		
Mustafa <i>SAĞLAM</i>	C-370/98	
Bayram Ali <i>LOTOZ</i>	C-444/98	
77/187 sayılı Konsey		
Direktifi ile ilgili davalar		
Ayşe <i>SÜZEN</i>	C-13/95;113.1997	

Kaynak: İktisadi Kalkınma Vakfı ve T.C.Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayınları taranarak, 2001 yılı sonu itibariyle davalar incelenerek hazırlanmıştır.

Bu davalar, Türk işçileri ve aile üyelerinin buldukları üye devletlerde ikamet, çalışma, sosyal güvenlik, eğitim haklarının uygulanması ile ilgili karşılaştıkları sorun ve aykırı uygulamalar üzerine Ortaklık Hukuku kapsamında başlattıkları hak arama mücadelesi sonucunda açılmışlardır.

Bu davaları ilgili oldukları konulara ve hangi haklarla ilgili oldukları açısından sınıflandırarak aşağıdaki başlıklar altında kısaca inceleyebiliriz.

1. Türk İşçi Kavramı: 3/80 Sayılı OKK m. 1.b uyarınca, Türk işçisi AB üyesi ülkelerde çalışmakta olan ve sosyal güvenlik risklerinden bir veya birkaçına karşı zorunlu veya gönüllü sigortalı olarak çalışan Türk vatandaşı kişi şeklinde tanımlanmaktadır.

Eroğlu kararında belirtildiği üzere, Ortaklık Antlaşması ile ATA'da yer alan işçi kavramları birbirinden farklıdır. Türk işçilerinin üye devletlere ilk girişleri üye devletlerin ulusal yasaları uyarınca olmakta, ikamet izinleri yalnızca bu ülke ile sınırlı, çalışma izinleri ve izinlerin uzatılması da Ortaklık Hukukuna tabi tutulmaktadır.

Birden kararına göre bir sosyal güvenlik sistemine bağlı olarak ve işvereni için ücret karşılığı çalışan Türk vatandaşı bir kişi iş ilişkisinin esas kriterini yerine getirmiş olmaktadır. Yine bu kişinin gördüğü işin tamamen marjinal ve yardımcı nitelikte sayılmayacak şekilde etkin ve gerçek bir çalışma faaliyeti olması gerekmektedir.

Bozkurt kararında ATAD, uluslararası TIR şoförlüğü yapan Türk işçisinin ülke içinde ikamet ve çalışmada bulunmasa bile, şirketin merkezinin bu üye devlette (Hollanda) bulunması dolayısıyla, bu ülkenin sosyal güvenlik sistemine prim ödenmesini işçi sayılmak için yeterli saymıştır. Ama maluliyet sonrası Hollanda'da ikamet hakkı tanıyan bir düzenlemenin Ortaklık Hukukunda henüz kabul edilmediğini de açıklamıştır. Kısmi süreli (part-time) çalışma ise bu kapsamda işçi sayılmak için yeterli görülmektedir.

2-Türk İşçilerin Yasal Çalışma, İkamet Hakkı ve Bir Üye Devletin İşgücüne Dahil Olması: Türk işçilerin yasal çalışması, bir üye Devletin işgücüne kayıtlı olarak dahil bulunan bir Türk işçinin, iş piyasasındaki

durumunun istikrarlı ve güvenli olmasını gerektirmektedir. *Kol* kararında açıklandığı üzere, buldukları ülkede mahkeme süresince verilen geçici izinlerle yapılan çalışmalar, Türk işçilerin iş piyasasındaki durumunun yeterince istikrarlı ve güvenli olmasını sağlamamaktadır. Türk işçilerin yasal bir ikamet hakkı olduğu kesinleşmedikçe, bu sürede yaptıkları çalışma 1/80 sayılı OKK m. 6.1'deki süreler anlamında yasal çalışma olarak değerlendirilmemektedir. Türk işçisi ikamet hakkını yanıltıcı beyanla almışsa, bu da kabul edilmemektedir.

3- Türk İşçilerine İkinci Öncelik Hakkı Tanınmaya Çalışılması:

1/80 Sayılı OKK m. 8.1 uyarınca, açık işlerin Topluluğa üye ülkelerin işçileri tarafından doldurulamaması halinde, üye Devletlerin ulusal mevzuat ve uygulamaları çerçevesinde, bu açığın Topluluğa üye olmayan ülkelerin işçilerince karşılanması amacıyla, bu ülkelere çağrıda bulunabilecekleri, ancak, bunu yapmadan önce, Türk işçilere ikinci öncelik hakkı tanımaya çalışacakları ilkesi yer almaktadır. Bu doğrultuda AB ülkelerinde bulunan ve % 25'lere varan Türk işçileri arasındaki işsizlik oranının azaltılması gerekmektedir. Bu doğrultuda 1/80 sayılı OKK m. 8.2 uyarınca Türk işçilerin ikinci öncelik hakkı devreye sokulabilecektir.

4- Türk İşçilere Tanınan Vatandaşlıktan Doğan Ayrımcılık Yasağı:

AA. m. 9 ve KP m. 37 Türk işçilerine uygulanacak ayrımcılık yasağı ile ilgilidir. Bu düzenlemelere göre, Türk işçilere ücret ve çalışma koşulları açısından, ayrımcı uygulama yapılamaz. *Sürül* kararı uyarınca, bu düzenleme "doğrudan etki"ye sahiptir. Ayrıca, koşulları geriye götürücü düzenlemeler, amir hüküm (*standstill clause*) uyarınca yapılamaz.

5- İş ve İşveren Değiştirme: 1/80 Sayılı OKK m. 6 uyarınca, Türk işçiler, ilk işvereni yanında bir yıl çalışması sonrası iş bulunması halinde çalışmaya devam edebilmekte, üç yıllık toplam çalışmayı tamamladıktan sonra, aynı iş kolunda, öncelik Topluluk işçilerine ait olmak üzere kendilerine yapılan iş teklifi olması koşuluyla işveren değiştirebilmekte, dört yıllık yasal çalışmadan sonra ise, istediği tüm işlerde çalışabilmektedir.

Eroğlu kararında, üç yıl tamamlanmadan işveren değiştirilmesi Ortaklık Hukukuna uygun bulunmamıştır. *Eker* kararı ise, bir yıl dolmadan işveren değiştiren Türk işçisinin çalışmasının istikrarlı olarak değerlendirilmediğini ve

bu sürenin hesaplanmasında farklı işverenler yanında geçirilen sürelerin birleştirilmediğini göstermektedir.

6-Çalışma ve İkamet İzinlerinin Uzatılması: Türk işçileri süre şartını yerine getirdikten sonra bu haklarını kullanabilmektedirler. *Kuş* kararında bir yıl yasal çalışma sonrası, aynı işveren yanında çalışmak koşuluyla bu sürenin uzatılacağı açıklanmıştır. *Eker* kararı, bir yıl dolmadan işveren değiştirme uygulaması, kamu tarafından finanse edilen sosyal amaçlı bir işte ve izin verilen bir kurum değiştirme söz konusu olduğunda, bir yıllık sürenin hesabında çalışma sürelerinin birleştirilebileceğini göstermektedir.

7-Çalışmaya Verilen Aralar: Hamilelik ve iş kazası halleri ile kısa süreli araların yasal çalışma süresinden sayılması mümkündür. Ancak, bu süre altı ayı aşmamalıdır.

8-Aile Birleştirme Hakkı: Bu konuda belirgin bir Ortaklık Hukuku düzenlemesi yapılmıştır. Bu konu ulusal yasalara bağlı olarak üye Devletler tarafından düzenlenmiştir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) uyarınca bu haklar AB ülkeleri Hukuk düzenine dahildir. Yine Avrupa Konseyi (AK)'nin bu konudaki düzenlemeleri, üye Devletlerde geçerlidir. ATAD, bu konuda bir kaç kararı Türk işçilerle ilgili olarak açıklamıştır. Eş ve öğrenim gören çocuklara bu hak tanınmıştır. Üç yıl çalışan bir işçinin çocukları çalışma hakkına, beş yıl yasal ikamet ise tüm işçilere serbest çalışma hakkı kazandırmaktadır. Bu hak *Kadıman* kararında açıklandığı üzere, ikamet izin belgesi verilmesi koşuluna da bağlı değildir. Üç yıl aile ile birlikte yaşama koşulu üye Devletlerce aranabilir. Ancak, öğrenim gören çocuklar için böyle bir koşul ileri sürülemez. Ayrıca, ayrı yaşamayı gerekli kılabilecek her türlü nedenle farklı yerlerde ikamet üye ülke sınırları içinde geçerlidir. Altı aya kadar Türkiye veya başka bir yerde tatil amaçlı ayrılıklar da mümkündür. *Akman* kararı, üç yıllık eğitim sonrası, ebeveyni bu ülkede geçmişte üç yılı aşkın süreyle yasal çalışmada bulunan bir işçi çocuğunun bu ülkede çalışma hakkı bulunduğunu göstermektedir.

9-Türk İşçi Çocuklarının Eğitim Görme Hakkı: 1/80 Sayılı OKK m. 9 bu hakkı tanımaktadır. Eğitim görme hakkı Ortaklık Hukukunun "doğrudan etki"ye sahip bir düzenlemesidir.

10-Aktif Çalışma ve Emeklilik Sonrası İkamet Hakkı: Ulusal Göç Yasaları bu alanı düzenlemektedir. Ortaklık Hukuku malullük ya da emeklilik için böyle bir düzenleme yapmamıştır. Ancak, hak ulusal yasalarda tanınmış ve varsa kullanımı mümkün olmaktadır.

11-Türk İşçilerin Sosyal Güvenlik Hakkı: Ortaklık Hukuku, 3/80 sayılı OKK ilgili hükümleri ve KP m. 39 uyarınca kabul edilmiştir. Ancak, uygulama ile ilgili 1983 yılında Komisyon tarafından bir Uygulama Tüzük önerisi yapılmıştır. Ancak, Konsey günümüze kadar geçen sürede bu uygulama Tüzüğünü kabul etmemiştir.

ATAD, *Sürül* kararında “işlem eşitliği”nin sosyal güvenlik ile ilgili sadece bulunulan ülkede 3/80 sayılı OKK m. 3.1 uyarınca geçerli olduğunu kabul etmiştir. Ancak, *Taflan-Met* kararında da açıklandığı üzere, sigorta ve aylıklardan yararlanmada üye Devletlerdeki çalışmaları dışında, kendi ülkelerinde geçen sürelerin de hesaba katılması öngörülmüş, ancak, kesin ve net düzenlemeler uygulama Tüzüğünün Konsey tarafından henüz kabul edilmemesi nedeniyle yürürlüğe girmemiştir.

12-Kamu Kesiminde Çalışma: Türk işçilerin çalışması kamu düzeni, güvenliği ve sağlığı alanındaki kısıtlama ve kamu sektöründe çalışma istisnasıyla mümkündür. *Nazlı* ve *Ergat* kararları bu konuyla ilgilidir. Kısa süreyle adi suçlardan hüküm giyen Türk işçilerinin çalışma ve ikamet haklarının kamu güvenliği ve sağlığı nedeniyle kısıtlanamamaktadır.

3.3. Son Gelişmeler; AB Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB), Türkiye Ulusal Programı (UP) ve AB'de İşçilerin Serbest Dolaşımı Politikalarına Türkiye'nin Uyumu

Helsinki Zirvesi'nde ülkemizin AB adaylığının kabul edilmesiyle birlikte, Türkiye'nin toplumsal yaşamını tüm yönleriyle etkileyecek ve değiştirecek, Katılım Ortaklığı oluşturulması ile bu süreçte, AB tarafının yükümlülüklerini ve ülkemizden yerine getirmesi beklenen kriterlerin açıklandığı Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) ve Türkiye'nin bu konudaki kapsamlı Ulusal Programı (UP) hazırlanmıştır.

KOB, AB tarafından hazırlanan, tek taraflı bir dökümandır. Bir ülkeye mali yardımın nasıl yapılacağı ve bir aday ülkenin siyasi, ekonomik, hukuki ve

idari alanda yapması gereken reformları içermektedir. Bunlar 1993 yılında Kopenhag Zirvesi'nde kabul edilen ve Kopenhag siyasi, ekonomik ve müktesebata uyum kriterlerinden oluşmaktadır (Rupp; 2001; s. 13.).

KOB, Kopenhag kriterlerini yerine getirmeyen ülkelere yapılacak yardımların AB tarafından geri çekilebileceği hükmüne yer vermektedir. Ayrıca, kısa ve orta vadede öncelikler ve yerine getirilmesi gereken taahhütler sıralanmaktadır.

Kısa vadeli öncelikler genelde çok açık ve kesin ibarelerle belirtilmekte ve 1 yıllık bir süre içinde yerine getirilecek düzenlemelerden oluşmaktadır. Orta vadeli öncelikler ise daha uzun sürede yerine getirilmesi istenen ilkelere oluşmakta ve ancak çalışmaların hemen başlatılması, 3 yıl sürecek bir dönem sonunda tamamlanması ve uygulamaya geçilmesi hedeflenmektedir. Bu düzenlemeleri içeren AB tarafından geliştirilen mevzuatı içeren müktesebatın (**acquis communautaire**) yaklaşık 100.000 sayfadan oluştuğu görülmektedir (Rupp; 2001; ss. 13-14.).

Helsinki Zirvesi sonrası Türkiye'nin AB'ye katılım sürecinde işgücünün serbest dolaşımı konusunda da diğer alanlarda olduğu gibi çok etkili olabilecek bir toplumsal değişim sürecine girmiştir.

Ulusal Program'ın (UP) Giriş Bölümünde de vurgulandığı üzere;

“Türkiye, başta insan hakları ve demokrasi alanlarında olmak üzere, Avrupa Birliği müktesebatı niteliğindeki evrensel normlar ile Avrupa Birliği ülkelerinin uygulamalarına daha fazla uyum sağlamak amacıyla, gerekli tüm uluslararası sözleşmelere taraf olacak ve bunların etkin şekilde uygulanmasını sağlayacak tedbirleri alacaktır. Türkiye esasen bu bağlamdaki sözleşmelerin çoğuna taraftır”.

UP, Cilt I, 4.3. Bölümü, Kişilerin Serbest Dolaşımı başlığını taşımaktadır. Burada başta ikamet hakkı olmak üzere, işçilerin serbest dolaşımı, sosyal güvenliğin koordinasyonu, medikal ve paramedikal faaliyetler (doktorlar, eczacılar ve hemşireler) vize ve göç politikası ile ilgili mevcut durum, AB müktesebatı, sorumlu kuruluş, nihai olarak söz konusu mevzuatın üstlenilmesi ve uygulanması hedefi, AB müktesebatına uyum sağlanması için Türk mevzuatında yapılması gerekli değişiklik ve yenilikler ile bu konuda belirlenen kısa, orta ve uzun vadeli takvim yer almaktadır (Türkiye Ulusal Programı; 2001; ss. 221-239.).

KAYNAKLAR

- Bozkurt, Veysel: **Avrupa Birliği ve Türkiye, Siyasal Kurumlar, Çıkar Grupları, Kamuoyu, Ortaklık Belgeleri**, Vipaş A.Ş., Yayın No:53, Bursa, 2001.
- Berksü, Şengül: **Avrupa Birliğinde Yaşayan Türk İşçilere ve Ailelerine Ortaklık Mevzuatıyla Tanınan Haklar ve Avrupa Toplulukları Adalet Divanı Kararları**, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Yayın No:93, Ankara, 1999.
- Çiçekli, Bülent: "Türk-AB Ortaklık Hukuku Çerçevesinde Türkiye'deki AB Vatandaşlarının Çalışma ve İkamet Hakları Üzerine Bir Değerlendirme", **Prof. Dr. Aysel Çelikel'e Armağan**, MHB Yıl 19-20 (1999-2000) İstanbul, 2001, ss. 909-921.
- Dereli, Toker: "Avrupa Birliği Normları Bağlamında Türk İş Standartlarının Bir Değerlendirmesi: Uyumlaştırma Sorunu"; **Yeni Türkiye**, 2000/36; İstanbul; 2000; s.956
- Dünya Gazetesi**: "AB dışarıdan göçlerle ayakta kalıyor", 08.08.2002, s. 10.
- DTM: **Avrupa Birliği ve Türkiye**, T.C. Başbakanlık Dışticaret Müsteşarlığı, Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, 1999.
- Ekin, Nusret: **The Welfare of Turkish Migrant Workers**, University of İstanbul, Faculty of Economics, İstanbul, 1983.
- Groenedijk, Kees: "The Growing Relevance of Article 39 (ex 48) EC Treaty for Third Country Immigrants, **Thirty years of free movement of workers in Europe**, Proceedings of the conference, Brussels, 17 to 19 December 1998, Edited By Jean-Yves Carlier and Michel Verwilghen, European Commission Directorate General for Employment and Social Affairs, Université Catholique de Louvain, Department of International Law, Brussels, 2000, pp. 213-217.
- Gümrükcü, Harun: **Türkiye ve Avrupa Birliği İlişkileri, Unutulan Yönleri, Dünü ve Bugünü**, Avrupa-Türkiye Araştırmaları Enstitüsü (ATA-Enstitüsü), Avrupa Dizisi 15, İstanbul, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., 2002.
- Günuğur, Haluk: "Türk İşçilerinin Avrupa Birliği'nde Serbest Dolaşımı", **Avrupa Birliği El Kitabı**, Avrupa Birliği ve Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Semineri (20-31 Mart 1995), Ankara, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 1995.
- Hermans, Stefaan: **Avrupa Birliği'nin Sosyal Politikası ve Türkiye'nin Uyumunu**; Editör: Hürrem Cansevdi; İktisadi ve Kalkınma Vakfı Yayınları, İstanbul; 2001.
- İKV : **Avrupa Topuluğu'nda Yerleşme ve Hizmet Edinme Serbestisi**; İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları; İKV:98; İstanbul; 1991.
- Rupp, Michael Elexander: **Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Katılım Süreci, AB Mevzuatına Uyumun Ekonomik, Siyasi ve Sosyal Yaşama Etkileri**; Editör: Hürrem Cansevdi; İstanbul, 2001.
- Karluk, S.Rıdvan: **Avrupa Birliği ve Türkiye**; İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayınları; İstanbul; 1996.
- Köktaş, Arif: **Avrupa Birliğinde İşçilerin Serbest Dolaşım Hakkı ve Türk Vatandaşlarının Durumu**; Nobel Yayın Dağıtım; Yayın No: 139; Ankara; 1999.

Kutal, Metin: "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Sosyal Boyutu"; **Prof. Dr. Nusret Elkin'e Armağan**: TÜHİS-Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayın No: 38; Ankara; 2000; s. 60.

Özçüre, Gürol: **Avrupa Birliği'nde Türk İşgücünün Serbest Dolaşımı**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Topluluğu Anabilimdalı, İstanbul, 2002.

Tekeli, İlhan; İlkın, Selim: **Türkiye ve Avrupa Birliği III, Ulus Devletini Aşma**

Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı, Ümit Yayıncılık, Ufuk Dizisi: 109, Ankara, 2000.

Tekinalp, Gülören: (Tekinalp/Tekinalp), **Avrupa Birliği Hukuku**, Güncelleştirilmiş 2. Bası, Yayın No: 670, Hukuk Dizisi: 269, İstanbul, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., 2000.

Tekinalp, Gülören: "Avrupa Birliğinde İkamet ve Yerleşmeyle İlgili Düzenlemeler ve Türkiye", **Prof. Dr. Yılmaz Akyüz'e Armağan, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, İstanbul, MHB Yıl 17-18/Sayı 1-2/1997-1998, 2000, ss. 493-516.

Uğur, Mehmet: **Avrupa Birliği ve Türkiye Bir Dayanak/İnandırıcılık İkilemi**, İstanbul, Everest Yayınları, 2000.

Yeşiladağlar, Ayşegül: "Türkiye-AB Ortaklık Hukukunun Sosyal Boyutu", İKV tarafından 23 Haziran 2000 tarihinde düzenlenen "Avrupa Birliği Sosyal Modeli ve Genişleme Süreci" Paneline sunulan yayınlanmamış tebliğ, İstanbul, 2000, s. 4.

Şen, Faruk: "İşçilerin ve Halkın Serbest Dolaşımı"; **Turkey and The European Union: "Turkey in The Process of Joining The Customs Union"**, Panelinde 21-22 Ekim 1994 tarihinde sunulan yayınlanmamış tebliğ, İstanbul, 1994, s. 2.

Şen, Faruk: "Göç, serbest dolaşım ve göçmenler", **Finansal Forum Gazetesi**, 11.03.2001, s. 8.

Şen, Faruk: "Almanya'da Greencard Uygulaması, Göç Yasası ve Türkiye"; **Finansal Forum Gazetesi**, 08.04.2001, s. 2.

<http://www.eureptr.org.tr>: **Ankara Antlaşması**, 27.07.1999.

<http://www.eureptr.org.tr>: **Katma Protokol**, 27.07.1999.

<http://www.europa.eu.int/>: **Presidency Conclusions, Copenhagen European Council**, 12 And 13 December, 2002.

<http://www.europa.eu.int/>: **Report of the High Level Panel on the free movement of persons chaired by Mrs Simone Veil**, presented to the Commission on 18 March 1997.

<http://www.curia.eu.int/>: **The Court of Justice**, 23.01.2003.

<http://www.abgs.gov.tr>: **Türkiye'nin Avrupa Birliğine Katılım Sürecine**

İlişkin 2002 Yılı Türkiye İlerleme Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı Avrupa Birliği ile İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, ss. 1-143.

<http://www.abgs.gov.tr>: **Türkiye Ulusal Programı**, 30 Temmuz 2001.

<http://www.ntvmsnbc.com/news/194612.asp/>: "Türklerin AB'ye yıllık katkısı, 69 milyar Euro", 27.12.2002.